

KS. STANISŁAW JANECZEK

OŚWIECENIOWA KULTURA NAUKOWA W KONTEKŚCIE FILOZOFICZNYM

Z DZIEJÓW KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ (CZ. 1)

Historycy oświaty traktują powszechnie reformę szkolną przeprowadzoną przez Komisję Edukacji Narodowej (KEN) jako dokonanie odpowiadające potrzebom reformującej się Rzeczypospolitej Obojga Narodów, czego symbolem jest Konstytucja 3 Maja. Równocześnie dzieło Komisji ma odpowiadać duchowi wieku oświecenia, a konsekwentnie i duchowi reform oświatowych przeprowadzanych w tym okresie w całej Europie, a nawet je wyprzedzać jako pierwsze ministerstwo oświaty. W tym kontekście zwykło się widzieć reformy szkolne przeprowadzone w Rzeczypospolitej w połowie wieku XVIII przez szkolnictwo wyznaniowe, pijarskie i jezuickie, jako dokonanie cenne, ale tylko przejściowe, połowiczne, wstępnie tylko włączające zapóźnioną intelektualnie Rzeczpospolitą w główny nurt europejskich przekształceń kulturowych i cywilizacyjnych¹. Nic dziwnego, że badacze koncentrowali się na pytaniach:

1° Na ile reformy z połowy wieku XVIII, przeprowadzone najpierw w szkolnictwie prowadzonym przez zakon pijarów i jezuitów, były zgodne z duchem i praktyką szkolną KEN?

2° Jaki był udział przedstawicieli tych zakonów w dziele KEN tak w odniesieniu do poszczególnych osób należących do kręgów programowych

Ks. prof. dr hab. STANISŁAW JANECZEK – kierownik Katedry Historii Filozofii w Polsce w Instytucie Filozofii na Wydziale Filozofii KUL; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: janeczek@kul.lublin.pl

¹ Z nowszych opracowań zob. Władysław Maria GRABSKI, *Prekursorzy idei Komisji Edukacji Narodowej* (Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie, 2000). Por. Bogdan SUCHODOLSKI, *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972).

KEN, jak i szkół, stanowiących, podobnie jak i inne szkoły zakonne, relatywnie samodzielny element systemu szkolnego KEN?²

Odsyłając do wcześniejszych ustaleń w zakresie analiz kultury naukowej charakterystycznej dla polskich reform z połowy wieku XVIII, które – jak się wydaje – odpowiadają standardom europejskiej szkoły doby oświecenia³, a także do rozważań dotyczących modelu ideowego charakterystycznego dla KEN ukazanego na tle europejskim⁴, należy skupić się obecnie na oddaniu realiów kultury naukowej funkcjonującej w szkolnictwie zarządzanym przez Komisję. Dotyczyć to winno zwłaszcza styku filozofii i nowożytnej nauki, gdyż w tym względzie panuje najwięcej nieporozumień, wynikających z niedostatecznego uwzględniania realiów ówczesnej nauki i filozofii, nieraz znacznie odbiegającej od realiów współczesnych, które są zaś niejednokrotnie ahisterycznym punktem odniesienia badań prowadzonych na gruncie historii oświaty⁵. Z tego powodu, jak przed laty wskazywał słusznie Ryszard W. Wołoszyński, w badania nad programami czy zwłaszcza podręcznikami i tzw. popisami egzaminacyjnymi, dokumentującymi efekty kształcenia, powinni się włączyć historycy poszczególnych dyscyplin naukowych reprezentowanych w ówczesnej dydaktyce, co ma umożliwić rzetelne oddanie ich specyfiki,

² Roman STĘPIEŃ, *Współpraca pijarów z Komisją Edukacji Narodowej na terenie Korony* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994); TENZE, *Z dziejów szkolnictwa pijarskiego w czasach Komisji Edukacji Narodowej* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996); Jan POPLATEK, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej* (Kraków: WAM, 1973); Alfons SCHLETZ, *Współpraca misjonarzy z Komisją Edukacji Narodowej (1773-1794). Przyczynek do historii kultury i oświaty w Polsce* (Kraków: Krajowa Centrala Caritas, 1946); Maria PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoła i książki w działalności zakonu* (Warszawa: PWN, 1986).

³ Zob. Stanisław JANEK, *Reforma szkolna Stanisława Konarskiego w kontekście europejskim (w perspektywie historii intelektualnej)*, w: *Stanisław Konarski i jego epoka*, red. Magdalena Ślusarska (Warszawa: (w druku), 2015). Por. Stanisław JANEK, *Oświecenie chrześcijańskie. Z dziejów polskiej kultury filozoficznej* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1994); Franciszek BARGIEŁ, *Stanisław Szadurski SJ (1726-1789). Przedstawiciel uwspółcześnionej filozofii scholastycznej* (Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, 1978); Roman DAROWSKI, *Studia z filozofii jezuitów w Polsce XVII i XVIII wieku* (Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, 1998).

⁴ Zob. Stanisław JANEK, „Ideały wychowawcze w edukacji oświeceniowej (w perspektywie historii intelektualnej). Z dziejów Komisji Edukacji Narodowej”, *Roczniki Kulturoznawcze* 6 (2015), 4 (w druku).

⁵ Por. Stanisław JANEK, „Komisja Edukacji Narodowej. Perspektywy badawcze w kręgu historii kultury intelektualnej”, *Roczniki Kulturoznawcze* 1 (2010), s. 115–134; TENZE, „W związku z jubileuszem 250-lecia KEN (1773-2013). Uwagi z zakresu historii kultury intelektualnej”, w: *Filozofia – Etyka – Ekologia. Profesorowi Włodzimierzowi Tyburskiemu w darze*, red. Piotr Domeracki, Adam Grzeleński, Ryszard Wiśniewski (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2015), 145–158.

w tym ocenę ich rzeczywistego poziomu naukowego⁶. W tym szerszym kulturowym kontekście dzieło KEN winno być nade wszystko przedstawione w perspektywie europejskiej, przynajmniej w odniesieniu do wyselekcjonowanych dokonań, które mogły faktycznie wpłynąć na standardy asymilowane przez kręgi programowe Komisji.

*

Dla ukazanie kontekstu refleksji na temat związków KEN z oświatą europejską w wymiarze dydaktycznym niezbędne jest jej odniesienie do szkoły tradycyjnej jako szkolnictwa językowo-humanistycznego, skupionego na nauce łaciny i kultury antycznej, z retoryką w roli głównej. Szkoła ta wyrasta z kultury autorytetu, utożsamiającej studium o świecie z lekturą tekstów starożytnych, na zasadzie zaznajamiania z nowymi treściami przez rozumiejące poszerzanie słownictwa⁷. W formie systematycznej studium to urzeczywistniano przez nauczanie filozofii, w postaci tzw. nowożytnego arystotelizmu chrześcijańskiego, zwanego drugą scholastyką, wieńczącego nauczanie ogólnokształcące, rzadziej jednak uczęszczane w porównaniu z kształceniem filologiczno-humanistycznym⁸. Szkoła tradycyjna, bazująca na ideałach szkoły renesansowej, wdrażała w dziedzictwo intelektualne starożytności, głównie łacińskiej, w tym schryścianizowanej w dobie patrystyki, ujmowanej jako narzędzie kulturalnej ogłady i kształtowania kultury moralnej, wzbogacanej o formacje religijną, żywą w katolicyzmie i protestantyzmie, które traktowały szkołę jako narzędzie ewangelizacji⁹. Nie wolno też zapo-

⁶ Zob. Ryszard W. WOŁOZYŃSKI, *Popisy uczniów w szkołach Komisji Edukacji Narodowej jako wyraz przyswajaniu nowych treści naukowych*, w: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973), 202. Por. Czesław MAJOREK, „Problemy badań nad programami nauczania doby Komisji Edukacji Narodowej”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 22 (1980): 65; Ryszard W. WOŁOZYŃSKI, *Między tradycją a reformą. Nauczyciele w Polsce XVIII wieku* (Piotrków Trybunalski: Wydawnictwo Filii Kieleckiej WSP, 2000), 74–125. Wzorowym przykładem badań podejmowanych nad dziejami poszczególnych dyscyplin w szkołach KEN jest monografia poświęcona nauczaniu matematyki: Witold WIĘŚLAW, *Matematyka polska epoki Oświecenia* (Warszawa: Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna, 2007), 61–164.

⁷ Zob. Stanisław JANECZEK, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna. Z dziejów kultury intelektualnej i filozoficznej* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2008), 15–131.

⁸ Zob. Stanisław JANECZEK, „Geneza nowożytnego arystotelizmu chrześcijańskiego”, w: *Oblicza filozofii XVII wieku*, red. Stanisław Janeczek (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2008), 477–512

⁹ Zob. Stanisław JANECZEK, „Szkoła jezuicka a szkoła renesansowa. Regres czy twórcza kontynuacja?”, *Rocznik Wydziału Pedagogicznego Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej Ignatianum w Krakowie* (2005): 191–208; TENŻE, „Elementy humanizmu renesansowego w szkole

minać, że to szkoła tradycyjna lepiej niż oświata współczesna oddaje realia oświaty europejskiej. Kształcenie matematyczno-przyrodnicze było bowiem wdrażane z poparciem władz państwowych dopiero od połowy XVIII wieku. Stare ideały, choćby i przetworzone, szybko jednak powróciły w formie szkół ogólnokształcących ukształtowanych w duchu neohumanizmu (akcentującego znaczenie starożytnej kultury greckiej), mimo że stopniowo zyskiwały na znaczeniu tzw. szkoły realne, z czasem zrównujące się w dużej mierze z prestiżem gimnazjów klasycznych, jako tzw. gimnazja realne, formalnie jednak dopiero od roku 1882¹⁰.

Szkoła zreformowana w Rzeczypospolitej Obojga Narodów równoległe do przemian w oświacie europejskiej w połowie wieku XVIII kontynuowała prymat kształcenia humanistycznego (językowo-historycznego) i religijnego. Rozbudowała jednak wychowanie moralne i prospołeczne, któremu służyło wprost studium historii i geografii, w pewnej mierze prawa. Włączyła również w *curriculum* dydaktyczne elementy nowożytnej filozofii, a zwłaszcza przyrodoznawstwa, dalej jednak w ramach dwu- czy trzyletniego kursu filozofii. Nic dziwnego, że odpowiednio do nowych realiów kulturowych i społecznych była to oświata pojęta integralnie¹¹.

Zainteresowanie rządów europejskich doby oświecenia reformami oświaty tłumaczy rozwój szkolnictwa elementarnego, służącego podniesieniu efektywności rolnictwa, rzemiosła i handlu, przez włączenie elementów kształcenia matematyczno-przyrodniczego i prawno-ekonomicznego. Kształcenie to było obecne i w szkole humanistycznej, ale na zasadzie przedmiotów fakultatywnych, z czasem ujawni się wprost w szeroko pojętym szkolnictwie zawodowym (szkoły realne)¹², począwszy od szkół wojskowych, tzw. akademii rycerskich¹³.

jezuickiej”, w: *Renesansowy ideał chrześcijanina*, red. Wiesława Sajdek (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2006), 299–333.

¹⁰ Por. Stanisław JANEK, „Współczesna reforma nauki i szkolnictwa wyższego w perspektywie historycznej”, *Communio* 33 (2013), 2(182): 116–139.

¹¹ Stanisław JANEK, „Ideały wychowawcze i dydaktyczne w szkolnictwie pijarskim a «oświecenie chrześcijańskie». Próba syntezy”, *Nasza Przeszłość* 49(1994), 82: 115–161.

¹² Tak zwane *Industrieschulen* przygotowywały do pracy w manufakturach, zespalały naukę z praktyką zawodową. Zob. Achim LESCHINSKY, „Industrieschulen – Schulen der Industrie”, *Zeitschrift für Pädagogik* 24(1978): 89–100; Kurt IVEN, *Die Industrie-Pädagogik des 18. Jahrhunderts. Eine Untersuchung über die Bedeutung des wirtschaftlichen Verhaltens für die Erziehung* (Langensalza: Julius Beltz, 1929), 100–110; Helmut ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*, t. 3: *Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz* (Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1984), 260–267.

¹³ Por. Norbert CONRADS, *Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jh.* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982); Klaus BLEECK, *Adelserziehung auf*

Trend ten był kompatybilny ze zmianami w nowożytnej kulturze naukowej, narasta bowiem znaczenie nauk matematyczno-przyrodniczych, choć jeszcze z marginalnym wpływem na postęp technologiczny, który niemal do końca wieku XVIII był nie tyle dziełem uczonych, co rzemieślników, gdyż manufaktury straciły na znaczeniu dopiero w dobie rewolucji naukowo-przemysłowej w wieku XIX, od czasu zastosowania siły pary¹⁴. Osiągnięcia tych nauk wchłaniał kurs filozofii początkowo jako ciekawostki, a następnie jako integralny element wykładu, czemu sprzyjał programowy eklektyzm charakterystyczny dla kultury oświeceniowej (encyklopedyzm), co tłumaczy sukcesy wydawnictw leksykograficznych, wpisujące się nieprzypadkowo w ówczesny wyścig w kształtowaniu mentalności społeczeństw tego czasu. Tak jak usamodzielniają się przedmioty typowe dla szkoły współczesnej, tak filozofia stanie się od początku wieku XIX wiedzą o charakterze specjalistycznym¹⁵. Paradoksalnie bowiem w „wieku filozoficznym”, jak chętnie określali swą epokę ludzie oświecenia, filozofia niejednokrotnie ograniczała siebie samą tylko do badania specyfiki poznania ludzkiego lub scalała osiągnięcia nauk szczegółowych, które nie przestawały jednak operować dalej tradycyjnymi kategoriami filozoficznymi¹⁶.

Mimo nowych inspiracji, tak jak w zakresie ideałów wychowawczych, reformy dydaktyczne szkoły oświeceniowej cechuje duch umiaru w zakresie proponowanych zmian, począwszy od Francji¹⁷, co dobrze oddaje *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des mé-*

deutschen Ritterakademie. Die Lüneburger Adelsschulen 1655-1850, t. 1-2 (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1977); Alfred KUHLENKAMP, *Ritterakademie Rudolf-Antoniana in Wolfenbüttel. 1687-1715* (Braunschweig: Braunschweigischer Hochschulbund, 1975); Albrecht von dem BUSSCHE, Knud CAESAR i Günter VON JAGOW, *Ritterakademie zu Brandenburg* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1989).

¹⁴ Pierre CHAUNU, *La Civilisation de l'Europe des Lumières*, Paris: B. Arthaud 1971; cyt. jako: *Cywilizacja wieku Oświecenia*, przeł. Eligia Bąkowska (Warszawa: PIW, 1993), 358.

¹⁵ Zob. np. przekształcenia w porządku studiów na uniwersytetach austriackich od 1805 r., gdzie wprowadzono dwa cykle kształcenia w zakresie filozofii tak w sensie propedeutycznym, obowiązującym wszystkich studentów, jak i bardziej rozbudowanym jako przedmiot studiów o charakterze fachowym. Zob. Richard MEISTER, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*, t. 1: *Abhandlungen* (Wien: Böhlau Verlag, 1963), 33-39.

¹⁶ Na temat realiów oświeceniowej kultury naukowej zob. Stanisław JANECZEK, „Z dziejów kultury naukowej – koncepcja nauki Jeana Le Rond d'Alemberta”, *Roczniki Kulturoznawcze* 4 (2013), 1: s. 59-92. W kategoriach filozofii określał swe rozważania jeszcze John Dalton (*A New System of Chemical Philosophy*, t. 1-2, London 1808-1810, 1827; reprint London: Dawson 1953), twórca nowoczesnej (naukowej) chemii.

¹⁷ Na temat oświeceniowych reform edukacyjnych we Francji zob. JANECZEK, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna*, 139-185.

tiers, która programowo chciała nie tylko kształtować standardy naukowe oświecenia, ale także mentalność ówczesnego społeczeństwa¹⁸. Tłumaczy to napięcie między wizją szkoły tradycyjnej a postulatami szkoły nowoczesnej występujące w publicystycznie ukierunkowanym hasle „Collège”¹⁹ autorstwa Jeana le Rond d’Alemberta, wybitnego matematyka i fizyka, ale także filozofa, okresowo sekretarza *Encyklopedii*. Bardziej wyważoną wizję szkoły proponuje obszerniejsze hasło „Études” Joachima de Villeneuve Faigueta²⁰. Jak słusznie zauważa Dominique Julia, wybitny współczesny historyk francuski, d’Alembert przedstawia „mroczny” („dünnere”) i „niesprawiedliwy” („sicher ungerecht”) obraz tradycyjnej szkoły²¹, skoncentrowane na wychowaniu i kształceniu w zakresie językowo-historycznym („humanités”), retoryki, filozofii oraz obyczajów i religii, a także filozofii, nieużytecznie skupiającej się na kwestiach metafizycznych (natura filozofii i jej pochodzenie), a w zakresie logiki koncentrującej się na metafizyce poznania (uniwersalia) i sylogistyce czy na niewiele lepszej metafizyce, która miesza kwestie wartościowe z błahymi, oraz na fizyce, opanowanej przez ducha systemów. Choć d’Alembert postuluje nauczanie, kosztem łaciny, języka rodzimego (oraz innych języków nowożytnych), to jednak zaleci poprzedzenie

¹⁸ *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par .. [Denis] Diderot et quant à la partie mathématique par... .. [Jean le Rond] D’Alembert*, t. 1-35 (Paris: Briasson, David, le Breton, Durand, 1751–1780; reprint Stuttgart: F. Frommann Verlag, 1966–1995; wydanie elektroniczne – Marsanne: Redon, 1999). Dzieło to, o charakterze eklektycznym (nawet wręcz kompilacyjnym, bez dbałości o prawa autorskie) i racjonalistycznym pod względem światopoglądowym (mimo że współpracowało z redakcją dziewięciu księży katolickich i trzech pastorów), było dokonaniem licznej grupy autorów określających się jako „filozofowie”. Encyklopedyści – na co wskazuje m.in. programowa wypowiedź Denisa Diderota w hasle *Encyclopédie* (t. 5, s. 635–649) – stanowili pierwszą zorganizowaną grupę filozofów („société de gens de lettres”), która programowo zmierzała do zmiany mentalności współczesnych, stąd *Encyklopedia* stanowiła instrument propagandy o znaczeniu wręcz rewolucyjnym. Zob. *Aufklärung als Mission*, red. Werner Schneiders (Marburg: Hitzeroth, 1993); Jean-Louis VISSIERE, *La secte des empoisonneurs* (Aix-en-Provence: Université de Provence, 1993); , Véronique LE RU, *Subversives lumières. L’encyclopédie comme machine de guerre* (Paris: CNRS Editions, 2007).

¹⁹ Obszerne hasło „Collège” poświęcone jest zróżnicowanej problematyce od prawa po wojkowość. Partia traktująca kolegium jako instytucję szkolną została opracowana przez Jeana le Rond d’Alemberta [sygnowany jako „O”] w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 3, 632–638; część poświęcona pedagogice jest zawarta na s. 634–637.

²⁰ Joachim de VILLENEUVE FAIGUET, „Études”, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 6, 87–94.

²¹ Dominique JULIA, „Staat, Gesellschaft und Reform der Lehrpläne in Frankreich im 18. Jahrhundert”, w: *Sozialgeschichte der Aufklärung in Frankreich*, red. Hans Ulrich Gumbrecht, Rolf Reichardt, Thomas Schleich, t. 1: *Synthese und Theorie. Trägerschichten* (München: Oldenbourg 1981), 117.

kształcenia językowego dydaktyką filozofii, aby nauczyć myślenia przed jego artykulacją językową, co w duchu kartezjańskim rozumiał już Stanisław Konarski, promotor reform pijarskich²². Równocześnie należy jednak zmienić treść dydaktyki filozofii, ograniczając się do „kilku linijek logiki”, ukazującej specyfikę zasad funkcjonowania umysłu, uznanej za przejaw wartościowej metafizyki²³.

Utylitaryzm nowej wizji szkolnictwa podzielał również autor hasła „Études”, występujący przeciwko przecenianiu kształcenia językowego, włączający zaś w zakres edukacji przedmioty „realne”: od humanistyczno-społecznych (historia i prawo) po matematyczno-przyrodnicze, od historii naturalnej, czyli biologii i geologii, przez mechanikę do umiejętności praktycznych. Kompromisowo formułowany program nauczania unikał jednak jednoznacznego zerwania ze szkołą tradycyjną, choć odwracał jej optykę. Co prawda dalej traktował retorykę jako koronę wszystkich umiejętności, to przecież traciła ona w rzeczywistości miejsce centralne, gdyż nie była ujmowana nawet jako osobny przedmiot, a jedynie dostrzegano jej rolę w przygotowaniu do aktywności społecznej. Nie inna miała też być rola filozofii pojętej jako sztuka poprawnego myślenia, przy wyrugowaniu tradycyjnej metafizyki z przyporządkowanymi jej dysputami, jako reliktem kultury autorytetu. Nadto, choć deklarowano celowość edukacji religijnej, to przecież ujmowano ją w aspekcie funkcjonalnym, przyporządkowując wychowaniu moralno-społecznemu.

Niewątpliwy eklektyzm tej propozycji edukacyjnej zakorzeniony był w podstawowej opcji metodologicznej *Encyklopedii*, jaką był właśnie eklektyzm, programowo głoszony przez Denisa Diderota, głównego jej redaktora. Otwarty kulturowo eklektyzm umożliwiał bowiem wykorzystanie zróżnicowanych tradycji filozoficznych i naukowych²⁴. Pogłębionej wizji tej postawy

²² Zob. Stanisław JANECZEK, „Logika a teoria poznania. Podręczniki logiki w Polsce w dobie reform oświeceniowych na tle europejskim”, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 41 (1996): 75–104.

²³ „Dans la philosophie, on bornerait la logique à quelques lignes; la métaphysique à un abrégé de Locke”. LE ROND D’ALEMBERT, „Collège”, 637. Zob. Marie-Madeleine COMPERE, *Au Collège au Lycée (1500-1850). Généalogie de l’enseignement secondaire français* (Paris: Gallimard, 1985), 170–172. Por. Stanisław JANECZEK, „Z dziejów nowożytnej koncepcji logiki. J. le Rond d’Alembert”, w: *W kręgu zagadnień filozofii XVII wieku*, red. Honorata Jakuszko, Leszek Kopciuch (Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2009), 103–112.

²⁴ Denis Diderot, redaktor *Encyklopedii*, stwierdza: powinno się wymagać ode mnie, żebym szukał prawdy, a nie, żebym ją znalazł, co jest synonimem postawy „badającej, ale nie rozstrzygającej”, uznaj c tę drugą za wyraz „głupiej zarozumiałości dogmatycznej”. Denis DIDEROT, „Myśli filozoficzne”, w: *Wybór pism filozoficznych*, przeł. Julia Hartwig i Julian

metodologicznej dostarczył d'Alembert. Choć widzi się w nim często przedstawiciela swoistego antymetafizycznego „prepozytywizmu”, to jednak podtrzymywał on całościową koncepcję filozofii wykraczającą poza proste scalenie wyników nauk empirycznych i matematycznych, zachowując elementy metafizyki pojętej w szkole tradycyjnej jako racjonalny fundament światopoglądu chrześcijańskiego, np. uprawomocniając ogólnikowo pojętą argumentację za istnieniem Boga, choćby postawa ta nie była nawet zgodna ze swoistym „gettem” nowożytnego empiryzmu²⁵.

Wyrazem kompromisowości w zakresie reform tradycyjnej szkoły humanistyczno-filozoficznej, stopniowo ubogacanej o elementy nowego przyrodoznawstwa, jest wizja filozofii zawarta w anonimowym haśle encyklopedycznym „Philosophie”²⁶. Podtrzymuje ono dalej tradycyjny obraz filozofii jako synonimu wiedzy realnej, a więc jako nauki, ale też mądrości, docenia bowiem jej przesłanie moralno-wychowawcze. Podstawowym punktem odniesienia wizji filozofii czyni rozwiązanie Christina Wolffa, funkcjonującego, choćby i nie bez kontrowersji, na pietystycznym uniwersytecie w Halle²⁷. Przetwarzał on tradycyjną metafizykę protestancką (*Schul-*

Rogoziński (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1953), 35, 38. Antydogmatyczny charakter eklektyzmu ujawnia się w modnych ówczesnie ujęciach z zakresu historii filozofii, np. Johanna J. Bruckera. Nieprzypadkowo więc Johann F. Buddeus, nauczyciel Bruckera, przeciwstawia c się systemowi Christiana Wolffa, woła, jak liczni eklektycy Niemiec: „Precz z systemami”. Cyt. za: Marian SKRZYPEK, *Filozofia Diderota* (Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 1996), 142–144.

²⁵ Zob. Stanisław JANEK, „Prepozytywizm filozofii Jean le Rond d'Alemberta?”, *Zeszyty Naukowe KUL* 55 (2012), 2: 3–24. Nie inne było stanowisko Étienne Condillaca. Zob. Stanisław JANEK, „Przejawy refleksji metafizycznej w filozofii Étienne'a Bennota de Condillaca (1715–1780)”, w: *Z dziejów filozoficznej refleksji nad człowiekiem. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Jana Czerkawskiego (1939–2007)*, red. Piotr Gutowski, Przemysław Gut (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007), 257–274.

²⁶ W: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné*, t. 12, 511–515. Zob. Stanisław JANEK, „Filozofia w *Wielkiej Encyklopedii Francuskiej*”, w: *Z badań nad filozofią XVII wieku, jej źródłami i kontynuacjami*, red. Honorata Jakuszko (Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2013), 157–170; TENŻE, „Koncepcja logiki w *Wielkiej Encyklopedii Francuskiej*. Studium z historii recepcji”, *Studia Philosophiae Christianae* (2010), 2: 5–24.

²⁷ Zob. Honorata JAKUSZKO, „Christian Wolff. Rozum jako zasada wolności”, w: *Considerationes philosophicales. W czterdziestolecie pracy naukowej Profesora Tadeusza Kwiatkowskiego*, red. Jolanta Świderek, Marianna Flis-Jaszczuk, Waldemar Pycka (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999), 359–385; Stanisław JANEK, „Oświeceniowy renesans etyki. Dydaktyka filozofii moralnej w polskim szkolnictwie kościelnym na tle europejskim”, *Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* 35 (1992), 1–2 (137–138): 33–62; TENŻE, „Spór o rolę wolffianizmu w polskim oświeceniu. Antoni Wiśniewski SP a Christian Wolff”, *Roczniki Filozoficzne* 42 (1994), 1: 81–120.

philosophie) w eklektyczny twór czerpiący z epistemologii nowożytnej, jak też włączając w obręb systemowego ujęcia osiągnięcia empirycznego i matematycznego przyrodoznawstwa nowożytnego. W wizji Wolffa znajdzie się miejsce zarówno dla filozofii teoretycznej, czyli w istocie metafizyki (ontologia, teologia naturalna, psychologia racjonalna, kosmologia), jak i filozofii praktycznej, odpowiednio do dwu ludzkich działań w aspekcie poznania i moralności (logika i filozofia moralna). Wolff, operując jeszcze tradycyjnym rozumieniem nauki (*scientia*), której wymogi spełnić może jedynie filozofia jako typ wiedzy o charakterze wyjaśniającym i niepowątpiewalnym, nie tylko dostrzega jednak samoistną wartość nauk empirycznych (*historia naturalis*) i matematyki stosowanej, choćby miały one tylko charakter opisowy i prawdopodobny, ale także krzyżuje te metody godząc rozum z doświadczeniem w formie *physica mixta* czy nawet *philosophia experimentalis*, by oprócz porządkującego opisu faktów wskazać ich racje odwołując się do zaplanowanych eksperymentów²⁸. Nic więc dziwnego, że hasło to ceni zarówno próby doskonalenia rozumowania śladem metody matematycznej bliskiej filozofom i uczonym nowożytnym, jak też docenia znaczenie wiedzy faktualnej na drodze obserwacji i eksperymentów. Splot tych dwu podejść ma umożliwić sformułowanie „un systême complet”, jak to ma miejsce np. w refleksji kosmologicznej Noël-Antoine’a de Pluche’a²⁹. Nietrudno zauważyć, że model ten odpowiada ideałom eklektycznej *philosophia recentiorum*, charakterystycznej dla szkolnictwa oświeczonej Europy, asymilującej krytycznie osiągnięcia nowożytnej kultury, także nauki i filozofii, przy zachowaniu ortodoksji religijnej, w duchu tzw. oświecenia chrześcijańskiego³⁰.

²⁸ Zob. Stanisław JANECZEK, *Logika czy epistemologia? Historycznofilozoficzne uwarunkowania nowożytnej koncepcji logiki* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2003), 306–322. Por. Bogusław PAŹ, „O wielości metod w filozofii Wolffa”, *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Philosophica* 25 (2012): 17-58.

²⁹ Noël-Antoine DE PLUCHE, *Histoire du ciel où l’on recherche l’origine de l’idolâtrie et les méprises de la philosophie sur la formation et sur les influences des corps célestes*, t. 1–2 (Paris 1711–1740). Pluche był bardzo popularnym autorem ze względu na publikację dziewięciotomowego dzieła *Le spectacle de la nature, ou Entretiens sur les particularités de l’histoire naturelle, qui ont paru les plus propres à rendre les jeunes-gens curieux, & à leur former l’esprit*, t. 1–9 (Paris, 1732-1752²). Przełożone aż na dziewięć języków zespala apologetycznie najnowszą fizykę Newtona z biblijną wizją kosmologii. Pluche oponuje przeciwko „romans philosophiques”, a tym bardziej przeciw wizjom poetycko-religijnym, w to miejsce postuluje zespolenie wykładu historii naturalnej i eksperymentalnej fizyki.

³⁰ Zob. Stanisław JANECZEK, „Czym była oświeceniowa *philosophia recentiorum*”, *Kwartalnik Filozoficzny* 26 (1998), 1: 115–128; TENŻE, „Koncepcja «filozofii chrześcijańskiej» w pismach polskich pijarów w okresie oświecenia. Uwagi metodologiczno-historyczne”, *„Roczniki Filozoficzne”* 41 (1993), 1: 125–155. Por. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI, „Między Oświe-

Podobną rozważę można dostrzec w oświeceniowych reformach szkolnych na terenie Niemiec, tyleż w protestanckich Prusach, co w krajach katolickich, np. w Bawarii³¹. Bodaj najbardziej całościowe reformy ujawniły się w równie katolickiej monarchii habsburskiej. Podobnie jak w Bawarii piętnowano tam szkolnictwo jezuickie jako typowego przedstawiciela szkoły tradycyjnej i dostrzegano w sposób jaskrawy dystans, jaki je dzieli od szkolnictwa protestanckiej północy Niemiec, zwłaszcza w aspekcie dostosowania oświaty do potrzeb społecznych i gospodarczych nowoczesnego państwa³². Nie można jednak nie dodać, że współcześnie zwraca się uwagę, że oświeceniowa krytyka nie była wolna od „polemicznych przejawów” czy wręcz „ślepa na osiągnięcia” uczonych jezuickich, a także – jak odpowiadał na te zarzuty prowincjał bawarski – nie tyle byli oni niezdolni do przyjęcia nowinek dydaktycznych, ile raczej nie mogli ich przyjąć z tego powodu, że pozostawały w sprzeczności z modelem wychowawczym tego szkolnictwa, np. w aspekcie postulowanych wzorów moralnych³³. Mimo tej gwałtownej krytyki, często niesprawiedliwej³⁴, po kasacie zakonu w roku 1773 nie moż-

cenieniem a katolicyzmem, czyli o katolickim oświeceniu i oświeconym katolicyzmie”, *Wiek Oświecenia* 30 (2014): 11–55.

³¹ Zob. JANEK, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna*, s. 218–258.

³² Przeciwstawienie Bawarii bardziej rozwiniętej północy znalazło wyraz w wydanym pod pseudonimem (F.C. Menschenfreund) piśmie: *Untersuchung der Frage: Warum ist der Wohlstand der protestantischen Länder sogar viel größer als der catholischen?* (Salzburg, 1772). Por. Winfried MÜLLER, „Die Aufhebung des Jesuiten in Bayern. Vorgeschichte, Durchführung, administrative Bewältigung”, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 48 (1985): 287 nn.; TENZE, *Universität und Orden. Die bayerische Landesuniversität Ingolstadt zwischen der Aufhebung des Jesuitenordens und der Säkularisation (1773–1803)* (Berlin: Duncker & Humblot, 1986), 17 nn. Nie można też nie zauważyć, że reformy katolickie w katolickiej Bawarii dokonywały się pod wpływem impulsów szkoły protestanckiej. Analiza twórczości reorganizatora bawarskiego szkolnictwa średniego wskazuje, że Heinrich Braun pierwszorzędnie wykorzystał dokonania protestanckie północnych Niemiec (68%), wtórnie zaś rodzime doświadczenia katolickie (zwłaszcza Johanna I. von Felbigera – 16%) i dokonania francuskie, angielskie i holenderskie (16%). Zob. Christian KECK, *Das Bildungs- und Akkulturationsprogramm des bayerischen Aufklärers Heinrich Braun. Eine rezeptionsgeschichtliche Werkanalyse als Beitrag zur Kulturgeschichte der katholischen Aufklärung in Altbayern* (München: Vögel, 1998), 356–360, zwłaszcza 356, przyp. 5.

³³ Winfried MÜLLER, „Bildungspolitische Auswirkungen der Aufhebung des Jesuitenordens”, w: *Handbuch der Geschichte des bayerischen Bildungswesens*, t. 1: *Geschichte der Schule in Bayern von den Anfängen bis 1800*, red. Max Liedtke (Bad Heilbrunn: Klinkhardt, 1991, 716–717).

³⁴ Tym tłumaczy się choćby przywiązanie do szkół jezuickich, np. w Augsburgu, gdzie nie tylko katolicka rada miejska sprzeciwiała się kasacyjnemu *breve* aż do 1776 r., co owocowało bogactwem literatury polemicznej. Zob. Hans GRASSL, *Aufbruch zur Romantik. Bayerns Beitrag zur deutschen Geistgeschichte 1765–1785* (München: Beck, 1968), 73 nn.; Hans Joachim HECKER, „Die Augsburger Jesuiten und das Kolleg St. Salvator von 1773 bis 1807”, w: *Die Jesuiten*

na było się obyć bez infrastruktury i obsady personalnej prowadzonego przez ten zakon szkolnictwa, dlatego np. w Bawarii w 1781 r. dwie trzecie nauczycieli w szkołach jezuickich stanowili eksjezuici, uzupełnieni o księży świeckich i zakonnych odpowiednio do proporcji nakazanych przez tamtejszy rząd tuż po kasacie Towarzystwa Jezusowego³⁵.

W wielonarodowym cesarstwie habsburskim reformy ujawniły się już w 1735 r.³⁶ Ostatecznie zaowocowały one upaństwowieniem wszystkich sektorów oświaty w latach siedemdziesiątych przez powołanie już w roku 1760 Studienhofkommission, pojętej jako centralna instytucja planowania i zarządzania, a w 1770 r. – Commission in Schulsachen, początkowo tylko dla Dolnej Austrii. Komisja ta koordynowała kompleksową reformę szkolnictwa elementarnego, a od 1775 r. także reformę szkolnictwa średniego. Bodaj najpełniejszym przykładem urzeczywistniania oświeceniowych ideałów pedagogicznych w monarchii habsburskiej jest *Allgemeine Schulordnung* z 1774 r., wydany przez cesarzową Marię Teresę 6 grudnia 1774 r. a reformujący szkolnictwo elementarne, czym kierował doświadczony działacz szkolny na katolickim Śląsku (Prusy) opat augustiański Johann I. von Felbiger, w istocie autor *Allgemeine Schulordnung*. Podkreśla on troskę państwa o „wahre Glückseligkeit” poddanych ze wszystkich krajów wielonarodowej monarchii, by umożliwić im wyjście z „ciemności niewiedzy”³⁷. Usankcjonowaniem tego procesu było ukonstytuowanie centralnego organu jakim była Direction und respective Oberaufsicht des gesamten Normal-Schulen Geschäfts z Felbigerem jako naczelnym dyrektorem (Ober-Director) na czele, ustanowiona w 1777 r., która przejęła funkcje nadzorcze nad wspomnianymi komisjami³⁸.

und ihre Schule St. Salvator in Augsburg 1582, red. Wolfram Baer i Hans Joachim Hecker (Augsburg: Lipp, 1982), 77–81.

³⁵ Spośród 76 profesorów i rektorów bawarskich gimnazjów 50 stanowili eksjezuici, włączając jezuitów pracujących na wydziale filozoficznym i teologicznym uniwersytetu w Ingolstadt. Zob. MÜLLER, *Die Aufhebung des Jesuiten in Bayern*, 345–351.

³⁶ Zob. JANECZEK, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna*, 259–308.

³⁷ „Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und TrivialSchulen in sämtlichen kaiserl. Königl. Erbländern, d. d. Wien, den 6ten December 1774”, wyd. Johann Panholzer, w: Johann Ignaz FELBIGER, *Methodenbuch*, Freiburg 1892; przedruk w: ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, t. 3, 491–501.

³⁸ Dyskusyjna jest kwestia, kiedy powstał centralny organ szkolny jako jednolite ministerstwo oświaty w wielonarodowej monarchii habsburskiej, gdyż dopiero od 1775 r. Felbiger zarządzał całokształtem kształcenia elementarnego podlegając jedynie kancelarii dworskiej. Jak wskazano wyżej, działanie Direction und respective Oberaufsicht des gesamten Normal-Schulen Geschäfts uprzedzało już w pewnej mierze powołanie instytucji centralnej w formie Studienhofkommission,

Podstawową funkcję kształceniową w nowym systemie szkolnym miało spełniać rozbudowane i ujednoczone szkolnictwo elementarne³⁹, ukierunkowane na alfabetyzację najszerszych kręgów społecznych⁴⁰, dokument ten bowiem wprowadzał w praktyce obowiązek szkolny, urzeczywistniany jednak w różnym stopniu⁴¹. Obok przedmiotów ogólnokształcących zwracał on uwagę na wiedzę użyteczną w praktyce życiowo-gospodarczej, którą zespałał z troską o wychowanie religijno-moralne⁴². W szczególności postulował utworzenie powszechnej sieci trzech typów szkół, powiązanych w pewnej mierze ze sobą (hierarchiczny system zarządzania i kontroli w imieniu państwa), realizujących ujednoczony program nauczania i wychowania. Najwyżej

utworzonej w 1760 r., której członkiem stał się Felbiger w 1774 r. Zob. Josef STANZEL, *Die Schulaufsicht im Reformwerk des Johann Ignaz von Felbiger (1724–1788). Schule, Kirche und Staat in Recht und Praxis des aufgeklärten Absolutismus* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1976), s. 252–274. W kwestii hierarchicznej struktury nadzoru wprowadzonej przez Felbigera w kontekście jego działalności pedagogicznej na Śląsku zob. *Die Volksschule des Obrigkeitsstaates und ihre Kritiker. Texte zur politischen Funktion der Volksbildung im 18. und 19. Jahrhundert*, red. L. Fertig (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1979); Gerhardt PETRAT, *Schulunterricht. Seine Sozialgeschichte in Deutschland 1750 bis 1850* (München: Ehrenwirth, 1979).

³⁹ Na temat organizacji zreformowanego austriackiego szkolnictwa elementarnego zob. STANZEL, *Die Schulaufsicht im Reformwerk des Johann Ignaz von Felbiger*, s. 217–296; ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, t. 3, s. 89–145. Relatywnie autonomiczny system szkolnictwa w monarchii habsburskiej funkcjonował na Węgrzech, choć bazował na rozwiązaniach austriackich tak w zakresie organizacji nauczania, jak i jego treści, zwłaszcza za sprawą sformułowanego w 1777 r. *Ratio educationis*. Zob. Moritz CSÁKY, *Von der „Ratio educationis“ zur „Educatio nationalis“*, w: *Bildung, Politik und Gesellschaft* (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1978), 206–238; Domokos KOSÁRY, *Die ungarische Unterrichtsreform von 1777*, w: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder*, red. Anna Drabek, Richard G. Plaschka, Adam Wandruszka (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, 1982), 91–100.

⁴⁰ Zob. Helmut ENGELBRECHT, *J.I. Felbiger und die Vereinheitlichung des Primarschulwesens in Österreich. Bemerkungen zur pädagogischen Schrift „Kern des Methodenbuches, besonders für die Landschulmeister in den kaiserlich-königlichen Staaten“ (1777)* (Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1979, 1981², aneks do przedruku *Kern des Methodenbuches* z 1777 r.). Por. Stanisław GAWLIK, *Myśl pedagogiczna i szkoła ludowa Jana Ignacego Felbigera* (Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, 1991).

⁴¹ Obowiązek szkolny dotyczył nie tylko właściwego cyklu nauczania (od szóstego czy siódmego do trzynastego roku życia), ale także nauczania pozaszkolnego do dwudziestego roku życia w letnie popołudnia, które miało na celu przypomnienie i ugruntowanie wszystkich elementów nauczania szkolnego. Jeśli dokument ten zezwalał na nauczanie prywatne, to wymagał jednak, by prowadzili je nauczyciele przygotowani w powszechnym systemie nauczania (§ 9–15). Wzmocnieniem obowiązku szkolnego, który dotyczył dzieci obydwu płci, było wprowadzenie 20 października 1781 r. przez Józefa II kar pieniężnych dla rodziców, którzy tego wymogu nie wypełniają. STANZEL, *Die Schulaufsicht im Reformwerk des Johann Ignaz von Felbiger*, s. 281–282.

⁴² Johann Ignaz FELBIGER, *Eigenschaften, Wissenschaften und Bezeige rechtschaffener Schulleute*, wyd. W. Kahl (Paderborn: Schöningh, 1915⁴), 25–27.

stały czteroletnie tzw. szkoły właściwe (*Normalschule*), ulokowane w miejscu urzędowania komisji oświatowych na szczeblu poszczególnych prowincji cesarstwa, które miały być wzorem dla wszelkich innych szkół. Obok nich miały funkcjonować w większych miastach, co najmniej jednak w każdym powiecie, i w klasztorach, cztero- lub trzyletnie tzw. szkoły główne (*Hauptschule*). Najniżej w tej hierarchii umiejscowione były w praktyce dwuletnie tzw. szkoły zwykłe (*Gemeineschule*), zwane trywialnymi (*Trivialschule*), funkcyjne w ośrodkach wyznaczonych przez struktury parafii lub kościołów filialnych. Ich utrzymanie miało być obowiązkiem gmin oraz właścicieli ziemskich, którzy powinni docenić, że otrzymują tą drogą obyczajnych i użytecznych poddanych. Obok przedmiotów ogólnokształcących, miały one dostarczać wiedzy użytecznej w praktyce życiowo-gospodarczej, zespolonej z troską o wychowanie religijno-moralne. Już bowiem najmniejsze szkoły z jednym lub dwoma nauczycielami miały prowadzić zajęcia z religii i wiedzy z zakresu elementarnej kultury moralnej i prawnej („*Rechtsschaffenheit*”) oraz naukę pisania, czytania (także w innym języku niż niemiecki), rachunków, a także przygotowania zawodowego dostosowanego do przyszłych zadań życiowych żołnierza, rolnika czy rzemieślnika. Na wyższym poziomie, nie tylko na zasadzie ciężenia tradycji, ale i realistycznie postrzeganych potrzeb, znalazło się jednak miejsce nawet dla początków łaciny, użytecznej dla aptekarzy, weterynarzy i kancelistów (kaligrafia), a także pogłębionej matematyki (geometria z miernictwem, mechaniką i budownictwem) i przyrodoznawstwa z odniesieniami gospodarczymi, w wymiarze określonym przez rzeczywiste potrzeby przyszłych pracowników. Kształtowaniu kultury ogólnej miała służyć nauka historii i geografii, zwłaszcza ziem rodzinnych⁴³.

Wspomniane *Normalschule* zastępowały w jakiejś mierze tradycyjne kolegia jako średnie szkoły ogólnokształcące, reformowane podobnie jak uniwersytety w monarchii habsburskiej na mocy dekretów cesarskich, począwszy od 1735 r.⁴⁴ Istotną rolę odegrała zwłaszcza reforma szkół przeprowa-

⁴³ Syntetyczna analiza poszczególnych elementów *Allgemeine Schulordnung* i zasadniczych form jego urzeczywistnienia zob. ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, t. 3, s. 103–118. Tabelaryczny układ zajęć zob. tamże, s. 425–429.

⁴⁴ Poszczególne etapy poprzedzające całościową reformę szkolnictwa elementarnego w oświeceniowej Austrii przedstawia syntetycznie m.in. STANZEL, *Die Schulaufsicht im Reformwerk des Johann Ignaz von Felbiger*, s. 217–251; Gerald GRIMM, *Die Schulreform Marias Theresias 1747–1775. Das österreichische Gymnasium zwischen Standesschule und allgemeinbildender Lehranstalt im Spannungsfeld von Ordenschulwesen, thesianischen Reformabsolutismus und Aufklärungspädagogik*, Frankfurt am Main: Peter Lang 1987, s. 287–346; ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, t. 3, s. 89–102.

dzona przez Giovanniego Battistę de Gaspariego, profesora historii uniwersytetu wiedeńskiego, postulowana w 1763 r. przez *Instructio pro Scholis humanioribus*⁴⁵, a urzeczywistniana od roku 1764⁴⁶. Dekrety te nie tylko wprowadzały pewne formy kontroli państwowej nad systemem kształcenia, ale także modyfikowały treści i metody zajęć (np. ograniczenie metody pamięciowej), postulując wprowadzenie kosztem łaciny języka greckiego, niemieckiego oraz historii z naukami pomocniczymi i geografiją, a nawet matematyki i przyrodoznawstwa, jednak zdecydowanie podtrzymując nauczanie religii⁴⁷. Rozporządzenia te pozostały na papierze, np. z braku dostatecznej liczby nauczycieli przedmiotów realnych⁴⁸, tym niemniej obejmowały szkolnictwo prowadzone zwłaszcza przez pijarów, benedyktynów i jezuitów, szczególnie w odniesieniu do wzorujących się na *Ritterakademie*, tzw. *collegia illustrae*, określanych w szkolnictwie katolickim jako *collegia nobilia*, spośród których najświetniejsze było jezuickie Theresianum w Wiedniu, które konkurowało tam z gimnazjum pijarskim otwartym w 1748 r. Bogaty program kształcenia obejmował, obok tradycyjnego kształcenia językowego, także nauczanie języka narodowego i atrakcyjnych języków nowożytnych, a przede wszystkim dyscyplin historycznych, prawnych, społecznych, politycznych i ekonomicznych, na bazie prawa naturalnego, dalej jednak w kontekście religijnym⁴⁹.

⁴⁵ *Instructio pro Scholis humanioribus*. Przedruk wraz z rezolucją cesarzewej, akceptującą te ordynacje w: Karl WOTKE, *Das Oesterreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias* (Berlin: Hofmann, 1905), 14–25; ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, t. 3, 467–482; tabelaryczny schemat zajęć w: tamże, s. 435.

⁴⁶ *Distributio docendorum ab anno 1764 usque ad annum 1776*. Przedruk w: Karl LECHNER, *Geschichte des Gymnasiums*, w: 65. *Programm des k. k. Staats-Gymnasiums in Innsbruck, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1913/14* (Innsbruck: Verlag des k. k. Staats-Gymnasiums, 1914), 204–207.

⁴⁷ Zob. GRIMM, *Die Schulreform Maria Theresias*, 298–318; ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, t. 3, 146–151.

⁴⁸ Brak nauczycieli matematyki w kolegiach jezuickich powodował, że uczono przedmiotów realnych tylko w najwyższych klasach. Zob. Ferdinand TREMEL, *400 Jahre Akademisches Gymnasium in Graz*, w: *400 Jahre Akademisches Gymnasium in Graz 1573-1973. Festschrift* (Graz: Verlag des Akademischen Gymnasiums in Graz, 1973), 30; Karl Adolf Franz FISCHER, „Jesuiten-Mathematiker in der deutschen Assistenz bis 1773”, *Archivum historicum Societatis Iesu* 47(1978): 159–224, szczególnie 160 nn., 167. Por. Bernhard DUHR, *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*, t. 4: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im 18. Jahrhundert* (München, 1928), cz. 1, 305–310, 347–401; cz. 2, 26–38.

⁴⁹ Zob. ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, t. 3, s. 55–59, 181–186; Josef DOLCH, *Lehrplan des Abendlandes. Zweieinhalb Jahrtausende seiner Geschichte* (Rattingen: Henn, 1959), 392 nn.

Szkoły średnie w monarchii habsburskiej zreformował ostatecznie w roku 1775 pijar Gracjan Marx⁵⁰. Ten model kształcenia obowiązywał faktycznie w gimnazjach austriackich aż do 1804 r. Gimnazjum stanowiło kolejny etap kształcenia (od 10 roku życia), poprzedzony surowym egzaminem sprawdzającym znajomość wiedzy w zakresie *Normalschule*, co stanowiło metodę ograniczania dostępu do szkolnictwa średniego młodzieży z niższych stanów. W odróżnieniu jednak od szkolnictwa elementarnego (powszechnego), zorientowanego na kształcenie realne przygotowujące do działalności w służbie państwu, gimnazjum dalej pozostawało szkołą ogólnokształcącą⁵¹, która miała przygotowywać przede wszystkim do studiów wyższych, zwłaszcza w zakresie teologii, czemu służyło studium łaciny, odgrywającej dalej istotną rolę jako język urzędowy dyplomacji czy nauki⁵². Studium językowo-humanistyczne pogłębił Marx w duchu uniwersytetu w Getyndze o studium greki, nade wszystko podkreślając ogólnorozwojowy charakter kształcenia

⁵⁰ Gratian MARX, *Historica Enarratio Reformationis Studiorum humaniorum susceptae Anno Salut. 1775 scripta Anno Aerae Christaiane 1797*. Przedruk rękopisu Marxa, obejmujący 165 stron, w: WOTKE, *Das Oesterreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias*, 138–229; fragmenty w: ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, t. 3, 503–505; tabelaryczny schemat zajęć w: tamże, s. 435. Zob. GRIMM, *Die Schulreform Marias Theresias*, 404–428; Gerald GRIMM, *Elitäre Bildungsinstitution oder „Bürgerschule“? Das österreichische Gymnasium zwischen Tradition und Innovation 1773–1819*, Frankfurt am Main: Peter Lang 1995, 78–103.

⁵¹ Swoistość programowa gimnazjum łączyła się z samodzielnością organizacyjną. Marx bowiem pozostawał w konflikcie z Felbigerem, który chciał zunifikować system szkolny, a przede wszystkim poszerzyć kształcenie w ramach *Normalschule*, by pełniła ona funkcję ogólnokształcącej szkoły średniej, z łaciną, której znajomość uchodziła za niezbędny warunek zakończenia etapu ogólnokształcącego, stąd spadała liczba uczniów gimnazjum, a rosła w *Normalschule*. Zob. ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, t. 3, 157–158. Dokumentacja w przedruku WOTKE, *Das Oesterreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias*, 505–525. Dane dotyczące wzrostu liczby uczniów np. w: Peter SCHÖFFMANN, *Klagenfurt als Schulstadt (1848–1918)* (Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1994), 22, 29; TREMEL, *400 Jahre Akademisches Gymnasium in Graz 1573–1973*, 44.

⁵² Na przykład w pierwszym dziesięcioleciu XVIII wieku wychodziło w Niemczech jeszcze 41% dzieł łacińskich, po niemiecku już 57,9% i tylko 1,1% po francusku, między 1761 i 1770 r. ukazało się już 73,1% książek w języku niemieckim, gdy po łacinie jedynie 13,8%, a więc niewiele więcej niż po francusku – 13,1%, natomiast w ostatnim dziesięcioleciu tego wieku w języku łacińskim tylko 5,8%, a po niemiecku aż 89,5%, gdy po francusku tylko 4,7%). Zob. Friedrich PAULSEN, *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht*, red. Rudolf Lehmann, t. 1 (Leipzig: Veit, 1919³; reprint Berlin: De Gruyter, 1965), 627–628; z korekturami w: Ludwig FERTIG, *Zeitgeist und Erziehungskunst. Eine Einführung in die Kulturgeschichte der Erziehung in Deutschland von 1600 bis 1900* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984), 294.

językowego, skoro jego celem było „verstehen der besten griechischen Schriften und Schriftsteller”, do czego użyteczne było nie tyle nauczanie reguł językowych, ile „analiza i tłumaczenie” greckich tekstów. Wykorzystywano do tego bogactwo zarówno tekstów klasycznych, jak też przykłady literatury niemieckiej, gdyż *Institutiones ad eloquentiam*⁵³ były również podstawą nauczania tego ostatniego języka.

Marx odchodził jednak od modelu tradycyjnej szkoły jezuickiej, wzbogacając studium językowo-humanistyczne (zmodyfikowane w połowie wieku), postrzegane często jako „bloßes Gedächtniswerk”, o zagadnienia z zakresu matematyki i przyrodoznawstwa. Były to jednak zajęcia pomocnicze w kształceniu językowym, stanowiące dalej materialne wyposażenie mówcy, traktowane także jako forma rekreacji (przerywniki) od nużących zajęć językowych⁵⁴. Problematyka realna, humanistyczna (historia z geografią, zwłaszcza w zakresie dziejów Austrii, czego domagała się cesarzowa Maria Teresa) i matematyczno-przyrodnicza (historia naturalna i fizyka) nie przybrała jednak jeszcze formy samodzielnych przedmiotów nauczanych przez osobnych nauczycieli. Dbając o ciągłość opieki wychowawczo-dydaktycznej, podtrzymano praktykę prowadzenia przez nauczyciela jednej klasy,

⁵³ *Institutiones ad eloquentiam. Pars prior: institutiones oratorias complectens*, Vindobonae 1777; *Pars Posterior: institutiones peticas complectens*, tamże 1778. Obydwie obszerne części (ponad 500 i 600 stron) zawierały teksty Cycerona, Pliniusza, Liwiusza, Tacyta, Wergiliusza, Owidiusza i Horacego. Znajdowały się tu także przykłady literatury niemieckiej, np. G.E. Lessinga czy E. von Kleista. W gimnazjach, w trzech pierwszych klasach wykorzystywano dla nauki języka niemieckiego, który nie stał się osobnym przedmiotem, J.Ch. Gottscheda *Kern der deutschen Sprachkunst* wydany dla szkół austriackich w Wiedniu w roku 1773. W pozostałych klasach posługiwano się wspomnianymi *Institutiones ad eloquentiam*.

⁵⁴ Zob. z dokumentacją na temat funkcjonowania gimnazjów w Galicji działających w początkach wieku XIX według programu ustalonego przez Marxa. Wymieniana na pierwszym miejscu religia, wykładana po dwie godziny w każdej klasie, zajmowała $\frac{1}{9}$ czasu szkolnego. Zajęcia językowe z łaciną, retoryką i poetyką obejmowały aż 45 godz. (na 90 godz.), nie licząc greki, której tu nie uczono, natomiast dbając o nauczanie języka niemieckiego, który na terenach przygranicznych przybrał formę osobnego przedmiotu. Stanowił on język wykładowy tak jak łacina, w praktyce jednak dopiero w wyższych klasach. Stosunkowo dobrze potraktowano zajęcia z geografii i historii, obejmujące 15 godzin tygodniowo, a w pewnej mierze matematyki (10 godzin), gdy przyrodoznawstwa było tylko 4 godziny, nauczanego zresztą jedynie w dwóch pierwszych klasach, gdy pozostałe przedmioty były rozłożone na wszystkie klasy. Dyrekcje szkół dbały przede wszystkim o poziom nauczania łaciny, gdy przedmioty poboczne – wszystkie inne poza religią i łaciną – pozostawiano wyborowi uczących, stąd poziom ich nauczania był niski, choć trzeba przyznać, że wyższe władze szkolne zabiegały o zmianę tego stanu. Jan DOBRZAŃSKI, *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1795-1809* (Lublin: Wydawnictwa Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1949), zwłaszcza 85–110.

przynajmniej w odniesieniu do trzech pierwszych klas szkoły pięcioklasowej (skróconej o rok z sześcioletniej), gdyż w dwóch następnych zakładano już specjalizację (retoryka i poetyka), a nawet zalecano ciągłość zajęć w odniesieniu do tych wybranych przedmiotów, dla których przygotowano komplet podręczników⁵⁵.

Choć program gimnazjum nie zawierał kursu filozofii, to była ona obecna na propedeutycznie traktowanych uniwersyteckich wydziałach filozofii. Program zreformowanego gimnazjum obejmował jednak studium matematyki⁵⁶ i przyrodoznawstwa. Nauczano go jednak w gimnazjach habsburskich nadzwyczaj skromnie, bo pozostawiono inicjatywie poszczególnych nauczycieli, którzy byli przede wszystkim filologami. Dopiero w czasach józefińskich ukazał się podręcznik z tego zakresu⁵⁷. Przedmiotu tego miano nauczać po pół godziny dziennie przez trzy i pół roku, o ile w możliwości wskazując na gospodarcze zastosowanie tej wiedzy. W sposób charakterystyczny dla ujęć z zakresu *philosophia recentiorum* podręcznik ten omawiał tzw. *natürliche Dinge*, wychodząc od omówienia filozoficznie ukierunkowanej *Naturlehre*, czyli od przedstawienia pierwszorzędných (*allgemeine Eigenschaften*) i szczególných (*besondere Eigenschaften*) właściwości ciał, a następnie ich podstawowych rodzajów. Odpowiadało to tradycyjnym filozoficznym analizom dotyczącym *corpus naturale* oraz nauki o tzw. elementach⁵⁸, uzupełnionych o nowożytny pierwiastki⁵⁹, stąd obok ognia, powietrza, wody, podręcznik

⁵⁵ Obszerne informacje na temat zawartości podręczników używanych w zreformowanych gimnazjach austriackich można znaleźć w: GRIMM, *Elitäre Bildungsinstitution oder „Bürgerschule“?*, 103–118, 231–250.

⁵⁶ Matematyki nauczano po pół godziny w godzinach popołudniowych w trzech pierwszych klasach, wykorzystując podręcznik ze szkół elementarnych (Anton WASSERTHAL, *Rechenkunst zum Gebrauche in den frommen Schulen*, Wien: Jahnin, 1773), który uzupełniało opracowanie dla dwóch pozostałych klas, pogłębiając dotychczasowe wiadomości w języku łacińskim o praktyczne odniesienia geometrii i o algebrę (*Elementa Arithmeticae, Geometriae et Algebrae. Ad usum scholarum Austriacum*, Vindobonae, 1780).

⁵⁷ *Kenntnisse von natürlichen Dingen zum Gebrauche der studierenden Jugend in den kais. königl. Staaten* (Wien: Johann Thomas Edler von Trattner, 1781).

⁵⁸ Do koncepcji starożytnych żywiołów odwoływał się także d'Alembert – zob. Jean LE ROND D'ALEMBERT, *Wstęp do „Encyklopedii”*, przeł. Julia Hartwig (Warszawa: PWN, 1954), 143.

⁵⁹ Właściwa chemia rozwinęła się dopiero w ostatnim ćwierćwieczu wieku XVIII, a jej podstawowym osiągnięciem było właściwe ujęcie natury spalania, które zakłada aktywność chemiczną tlenu, co w istocie należy dopiero uznać za początek rewolucji chemicznej zapoczątkowanej przez Antoine'a Lavoisiera. Koncepcja ta pozwoliła przewyciężyć prostacki mechanicyzm związany ze swoistym fizykalizmem najbardziej zawansowanej (empirycznej i matematycznej) części przyrodoznawstwa. Zob. Alistair Cameron CROMBIE, *Nauka średniowieczna i początki nauki nowożytnej*, t. 2: *Nauka w późnym średniowieczu i na początku czasów nowożytnych*

omawia światło, elektryczność i magnetyzm, a następnie przedstawia strukturę makrokosmosu w duchu systemu Kopernika⁶⁰ wraz ze zjawiskami atmosferycznymi⁶¹. Korpus podręcznika stanowi historia naturalna (*Naturgeschichte*) – od zoologii przez botanikę do mineralogii, w formie tzw. trzech królestw natury⁶². Odpowiednio do filozoficznego ujęcia rzeczywistości, tzw. *Naturalia*, choć ujmowane są zasadniczo jako ciała, a nie substancje⁶³, to przecież ta wizja przyrody uwikłana jest dalej nie tylko filozoficznie, ale także odpowiada chrześcijańskiemu światopoglądowi, skoro przez świat rozumie się „wszystkie przez Boga stworzone rzeczy”, i to nie tylko ciała, ale także duchy (*Geister, Geisterwelt*), choćby z natury rzeczy tylko ten pierwszy świat był przedmiotem przyrodoznawstwa. Tym niemniej podręcznik ten – w duchu zmodyfikowanej arystotelesowskiej psychologii filozoficznej – dostrzeże, że przynajmniej w odniesieniu do niektórych ciał ożywionych (*organisierte Körper*) ich specyfikę określi związek duszy z ciałem, ale tylko w odniesieniu do zwierząt, bo już nie roślin, w pierwszym przypadku w formie zdolności doznawania, świadomości i ruchu kierowanego wolą⁶⁴. Szukając zaś specyfiki człowieka w stosunku do zwierząt, ściśle biorąc najbliższych im *Primaates*, wskaże, że należy jej szukać nie tylko w naszym wyglądzie i specyfice ciał, ale w zdolnościach duszy i języku, co tłumaczy przedstawienie natury duszy w duchu nowożytnego arystotelizmu chrześcijańskiego⁶⁵, zwłaszcza w kategoriach jej duchowości i nieśmiertelności oraz wyposażenia we władzę rozumu i woli⁶⁶. Trzeba jednak podkreślić, że ten kontekst filozoficzny nie ujawnia się w dalszych roz-

w okresie XIII-XVIII w., przeł. Stanisław Łypaciewicz (Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”: 1960), 318–319; Herbert BUTTERFIELD, *Rodowód współczesnej nauki 1300-1800*, przeł. Halina Kraheńska (Warszawa: PWN, 1968), 388–389.

⁶⁰ *Kenntnisse von natürlichen Dingen*, s. 23.

⁶¹ Tamże, 3–37.

⁶² Tamże, 38–186.

⁶³ Termin substancja pojawia się tylko w sensie niefachowym – na określenie pożywienia przyjmowanego przez ciała ożywione (*fremde Substanzen*). Tamże, 39.

⁶⁴ Specyfikę zwierząt określa „eine Empfindung und ein Bewußtsenn nebst dem willführliche Bewegungen ihre Gliedmassen”, gdyż „alle diese Eigenschaften seßen eine mit dem Körper verbundene Seele”, stąd też zwierzęta to „organisierte, beseelte Körper, die eigentlich wachsten, leben und empfinden”, natomiast rośliny mogą „eigentlich wachsten und leben”, ale „weder empfinden, weder beselet sind”. Tamże, 39.

⁶⁵ „Der Mensch unterscheidet sich von allen übrigen Thieren, nicht nur durch die Bildung und andere Vorzüge des Körpers, sondern auch und besonders durch die Seelenkräfte und Sprache”. Tamże, 45.

⁶⁶ „Die Seele des Menschen ist ein einfaches, nich zusammengesßtes, geistiges, unsterbliches, immer fortwährendes Wesen. Ihre Kräfte sind der Verstand und der Wille”. Tamże, 46

ważaniach, które mają charakter *stricte* przyrodniczy, koncentrując się na opisie zewnętrznego wyglądu omawianych stworzeń. Podręcznik jest bowiem nader wstrzemięźliwy co do analizy wewnętrznej struktury organizmów. Tylko w odniesieniu do świata roślin zaznacza, że nie jest ona łatwa do określenia jak struktura zewnętrzna, stąd ograniczy się do wskazania, że w ich budowie występują rozmaite dziurki czy rurkowate zbiorniki („verschidene Höhlungen ... röhrenförmige Gefäße”), na całej ich długości, które umożliwiają wchłanianie wody, soku i powietrza⁶⁷.

W monarchii habsburskiej także na uniwersytetach dążono do proklamowanego przez państwo „ujednostajnienia” („Gleichförmigkeit”) nauczania, w czym widzi się współcześnie przejaw absolutystycznej „reglamentacji” czy duchowego „despotyzmu” zorientowanego utylitarystycznie⁶⁸, gdyż pociągnął on ograniczenie tradycyjnej autonomii uniwersyteckiej aż po jej zniesienie w 1784 r.⁶⁹ Zmiany w zakresie treści nauczania uwidoczniły się na uniwersytecie wiedeńskim począwszy od reformy na wydziale medycyny w 1749 r. za sprawą lekarza królowej Gerarda van Swieten, pierwszego dyrektora tego wydziału⁷⁰, który symptomatycznie uważał, że „Latein und Metaphysik alleine machen noch keinen Gelehrten”⁷¹. Reforma przeprowadzana w Wiedniu od 1752 r. w zakresie filozofii i teologii, a od roku następnego także prawa⁷², analogicznie jak na innych uniwersytetach, zmierzała do uzawodowienia tego nauczania. Program przygotowany przez van

⁶⁷ Tamże, 116.

⁶⁸ Zob. Grete KLINGENSTEIN, *Despotismus und Wissenschaft. Zur Kritik norddeutscher Aufklärer an der österreichischen Universität 1750-1790*, w: *Formen der europäischen Aufklärung*, red. Friedrich Engel-Jánosi, Grete Klingenstein i Heinrich Lutz (Wien: Oldenbourg, 1976), 126–157. Notker Hammerstein ostrożnie określa ten proces jako „Nationalisierung”. Notker HAMMERSTEIN, *Aufklärung und katholisches Reich. Untersuchungen zur Universitätsreform und Politik katholischer Territorien des Heiligen Römischen Reichs deutscher Nation im 18. Jahrhundert* (Berlin: Duncker und Humblot, 1977), 208–209.

⁶⁹ Zob. Richard MEISTER, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*, t. 1 (Wien: Böhlau Verlag, 1963), 22–24; t. 2, 48–49; ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, t. 3, 191, 197.

⁷⁰ Rudolf KINK. *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien* (Wien: Gerold, 1854; przedruk Frankfurt am Main: Minerva 1969, t. 2, 532–534, 572; t. 1, cz. 1, 451–457). Por. Ema LESKY, „Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung”, w: *Gerard van Swieten und seine Zeit*, red. Ema Lesky, Adam Wandruszka (Wien: Böhlau Verlag, 1973), 21.

⁷¹ Cyt. za: Grete KLINGENSTEIN, „Vorstufen der thesianischen Studienreformen in der Regierungszeit Karl VI”, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 76 (1968): 370. Por. tamże, 269 nn.

⁷² KINK, *Geschichte der kaiserlichen Universität*, t. 2, 535; t. 1, cz. 1, 458–469. Por. MEISTER, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*, t. 1, 21.

Swieten skracał ogólnokształcące studia na wydziale filozofii z trzech do dwóch lat, jednak kurs filozofii obejmował dalej szerokie spektrum przedmiotów: logikę, matematykę i metafizykę w roku pierwszym, w drugim fizykę (w połowie poświęconą arystotelesowskiej filozofii przyrody, w drugiej zaś części obejmującą zagadnienia z zakresu fizyki eksperymentalnej), historię naturalną oraz etykę z polityką traktującą o „szczęśliwości i dobrym urządzeniu ludzkich społeczności w zakresie różnych form rządzenia” i „ekonomią państwową”, a więc w duchu *philosophia recentiorum*.

Wprowadzony w 1774 r. na uniwersytecie wiedeńskim nowy tok studiów⁷³ jeszcze wyraźniej preferował ten realistyczny i zorientowany na potrzeby państwa wymiar kształcenia, choć nie usuwał filozofii, i to pojętej integralnie. W zakresie propedeutycznych studiów filozoficznych ustalono bowiem, że z dziesięciu katedr tylko jedna będzie dotyczyła wprost problematyki charakterystycznej dla tradycyjnej filozofii (logika, metafizyka i etyka), gdy równocześnie były dwie katedry przyrodoznawstwa (teoretyczna i eksperymentalna fizyka oraz historia naturalna, przeniesiona w 1780 r. na wydział medyczny), katedra nauk handlowo-gospodarczych („Kameralwissenschaften”), a także po jednej katedrze matematyki i astronomii oraz trzy katedry językowo-humanistyczne, czyli po jednej katedrze pragmatycznej historii powszechnej, nauk pomocniczych historii oraz estetyki z filologią. Trzyletnie studium, zmniejszając liczbę zajęć obowiązkowych, obejmowało następujące wykłady: w pierwszym roku – logiki, metafizyki i elementarnej matematyki, w drugim – fizyki i matematyki, a w trzecim – pozostałych nauk, podejmowanych jednak, w odróżnieniu od planu zajęć z 1752 r., tylko w sposób fakultatywny⁷⁴.

Do kasaty jezuitów na uniwersytecie w Wiedniu (od 1762 r.) filozofię wykładał Sigismund von Storchenau⁷⁵, którego wpływ – podobnie jak Paula

⁷³ KINK, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, t. 2, 573–578.

⁷⁴ Na roku pierwszym wykładano dziesięć godzin filozofii, z podstawami prawa naturalnego i historii filozofii, oraz pięć godzin matematyki. Na roku drugim po pięć godzin fizyki, matematyki oraz historii naturalnej z elementami fizjologii. Natomiast na trzecim także po pięć godzin historii uniwersalnej, historii nauki, estetyki i „studium klasycznego”, nauk politycznych i ekonomicznych („Polizei- und Kameralwissenschaften”), wyższej matematyki, astronomii, budownictwa i języków nowożytnych. KINK, *Geschichte der kaiserlichen Universität*, t. 1, cz. 1, 516–517. Por. MEISTER, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*, t. 1, 27–28; t. 2, 48–49.

⁷⁵ Storchenau opublikował m.in. *Institutiones logicae*, Vindobonae 1769; *Grundsätze der Logik*, Augsburg 1772 (wydawane aż do publikacji w Wenecji w roku 1794); *Institutionum metaphysicarum libri IV*, Vindobonae 1769 (wydawane aż do roku 1791); *Die Philosophie der Religion*, Augsburg 1772; *Die Philosophie der Religion*, t. 1-12 (w tym pięć tomów *Zugaben zur Philosophie der Religion*), Augsburg 1773-1789, Wien 1807. Tylko prace z logiki i metafizyki były

Mako de Kerck-Gede (właśc. Pál Makó), wieloletniego wykładowcy na terenie dzisiejszej Austrii, Węgier i Słowacji, m.in. w Trnawie, wiedeńskim elitarnym kolegium Teresianum, a po kasacie jezuitów na wydziale filozoficznym w Ofen⁷⁶, cenionego także w polskich szkołach jezuickich⁷⁷ – ujawnia się jeszcze w pierwszym dziesięcioleciu XIX wieku. Obydwa ujęcia są przejawem eklektycznej tzw. *philosophia recentiorum*, zespalającej filozofię, wykorzystującą zwłaszcza nową epistemologię i metafizykę w duchu Wolffa, z nowożytnym przyrodoznawstwem⁷⁸. Po kasacie jezuitów katedrę

do 1833 r. opublikowano aż 22 razy. Zob. Franz LACKNER, *Die Jesuitenprofessoren an der philosophischen Fakultät der Wiener Universität (1712-1773)*, t. 2 (Wien: Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1976), 439–441. Por. Bruno BIANCO, „Wolffianismus und katholische Aufklärung. Storchenus Lehre vom Menschen”, w: *Verdrängter Humanismus verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750-1820)*, red. Michael Benedikt, Wilhelm Baum, Reinhold Knoll (Wien: Turia & Kant, 1992), 357–367; Matthias FRITSCH, „Ansätze zur Religionsphilosophie bei Sigismund von Storchenau”, *Verbum. Analecta neolatina* (1999), 2: 105–116; TENŽE, *Vernunft – Offenbarung – Religion. Eine historisch-systematische Untersuchung zu Sigismund von Storchenau* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997).

⁷⁶ Mako opublikował m.in. *Compendiaria logicae institutio*, np. Vindobonae, 1760; *Compendiaria metaphysicae institutio*, np. Vindobonae, 1760; Venetiis, 1784 (logikę i metafizykę drukowano wielokrotnie razem lub osobno, jednak z własnymi stronami tytułowymi, np. w 1760, 1773); *Compendiaria physicae institutio*, t. 1-2, Vindobonae, 1762–1763 (drugie wydanie 1766); *Dissertatio physica de natura et radii fulguris. De proprietatibus tonitruum et mediis contra ictum fulminis*, Vindobonae, 1772; *Dissertatio physica de natura et remediis fulminum*, Görz, 1773 (toż jako *Physikalische Abhandlung von den Eigenschaften des Donners und den Mittelwider das Einschlagen*, przeł. J. von Retzer, Wien, 1772, 1775, 1778); *Sätze aus dem Gleichgewicht der Körper, aus Maschinenlehre und aus dem Wasserbau*, Wien, 1773; *Physikalische Abhandlungen vom Nordlichte*, Wien, 1773, 1775; *Compendiaria matheseos institutio, algebra et geometria partes II*, Vindobonae, 1764, 1781⁵; *Calculi differentialis et integralis institutio*, Vindobonae, 1768 (podręcznik rachunku różniczkowego), *Dissertatio de figura telluris*, Olmütz, 1767; *De arithmetis et geometricis aequationum resolutionibus*, Vindobonae, 1770; *Institutiones arithmeticae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, Buda, 1777–1778 (drukowane aż po r. 1841); *Elementa geometriae practicae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, Buda, 1778; *Elementa matheseos purae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, Buda, 1778. Zob. Bernhard JANSEN, *Die Pflege der Philosophie im Jesuitenorden während des 17./18. Jahrhunderts* (Fulda: Parzeller, 1938), 20; LACKNER, *Die Jesuitenprofessoren an der philosophischen Fakultät der Wiener Universität (1712-1773)*, t. 2, 300–303; Stanisław JANECZEK, „Źródła logiki Jana Śniadeckiego. Podręczniki P. Mako i K. Scherffera”, *Ruch Filozoficzny* 65 (2008), 3: 485–498.

⁷⁷ Na przykład w warszawskim Collegium Nobilium ujęcie filozofii Mako było oficjalnym podręcznikiem po 1760 r., cenionym za jasność i zwięzłość wykładu i piękny język. Stanisław BEDNARSKI, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933; reprint, Kraków: WAM 2003), 337.

⁷⁸ Zob. sumarycznie Werner SAUER, *Österreichische Philosophie zwischen Aufklärung und Restauration. Beiträge zur Geschichte des Frühkantianismus in der Donaumonarchie* (Würzburg: Rodopi, 1982), 23–56.

filozofii (logika, metafizyka, etyka) obejmują eksjezuici Ernst Mayer (do 1786 r.), a następnie Franz S. Karpe. W latach 1779–1783 uczy także Anton von Scharf. O ile pierwszy wykłada według wolffianisty Friedricha Ch. Baumeistera, o tyle dwaj kolejni według Johanna G.H. Federa, tym razem z Getyngi, wykładającego logikę, metafizykę i etykę w duchu nowożytnego psychologizmu epistemologicznego. Karpe opublikował nawet w duchu tego autora podręcznik w języku niemieckim, przechodząc stopniowo od eklektyzmu oświecenia chrześcijańskiego w kierunku coraz bardziej radykalnego racjonalizmu w duchu Kanta⁷⁹.

Jeszcze większy utylitaryzm w szkolnictwie wyższym ujawnił się w czasach Józefa II, począwszy od roku 1783⁸⁰. Studia filozoficzne, według opinii van Swieten, miały służyć tylko ogólnokształcącemu „Bildung des Herzens und des Verstandes”⁸¹. Mimo więc sensownych często postulatów w zakresie reformy studiów wyższych, z przyczyn finansowych, a przede wszystkich z powodu „despotycznego biurokratycznego zarządzania” zahamowany został rozwój uniwersytetów ukierunkowanych wówczas na kształcenie zawodowe⁸². Nic więc dziwnego, że ograniczeniu uległo studium filozofii jako synonim kształcenia ogólnego, obowiązujący bowiem do 1805 r. program zajęć wprowadzał w 1790 r. dwa rodzaje studiów filozoficznych. Kurs trzyletni początkowo obowiązywał tylko przyszłych doktorów prawa i medycyny oraz tych przyszłych duchownych, którzy mieli się poświęcić działalności na polu historii, estetyki klasycznej literatury. Pozostali odbywali studia na skróconym i zmodyfikowanym nieco dwuletnim kursie. Już jednak od 1796 r. kurs trzyletni zaczął obowiązywać praktycznie wszystkich studentów filozofii, tylko bowiem z trudem zwolnienie z rozszerzonego studium mogli uzyskać niektórzy duchowni⁸³.

⁷⁹ Karpe opublikował *Erklärung der Logik, Metaphysik und practischen Philosophie nach Feders Leitfaden und dem Geiste der öffentlichen Vorlesungen an der Wiener Hohen Schule*, t. 1–3 (Wien, 1793). Z czasem S. Karpe opublikował własne ujęcia: *Darstellung der Philosophie ohne Beynahmen in einem Lehrbegriffe als Leitfaden bey der Anleitung zum liberalen philosophiren. Des Lehrbegriffs der praktischen Philosophie*, t. 1–6 (Wien, 1802–1803); *Institutiones philosophiae dogmaticae perpetua Kantianae disciplinae ratione habita*, t. 1–3 (Wien, 1804). Zob. SCHWARZ, *Die philosophische Fakultät der Universität Wien von 1740–1800*, 108 nn.

⁸⁰ KINK, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, t. 1, cz. 1, 567–577; MEISTER, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*, t. 1, 29–30; t. 2, 49–50.

⁸¹ Cyt. za: Ernst WANGERMANN, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781–1791* (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1978), 68.

⁸² ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, t. 3, 201.

⁸³ Na kursie trzyletnim na roku pierwszym wykładano: po pięć godzin logiki z pierwszą

Dominację *philosophia recentiorum* w szkole europejskiej ujawnia także biografia samego Immanuela Kanta, który wyrósł w tej tradycji filozoficznej, a przez długi czas nawet ją urzeczywistniał. We Fridericianum, dobrej szkole, jaką było państwowe gimnazjum w Królewcu, obok rozbudowanej nauki religii (egzamininy końcowe miały sprawdzać czy wychowankowie są „przede wszystkim dobrymi chrześcijanami, w piśmie i w sercu”), dominowało nauczanie języków klasycznych (łacina, greka, język hebrajski), a nadto język niemiecki, francuski oraz historia, geografia i matematyka. Z przedmiotów filozoficznych pozostała tylko logika. Filozofii będzie jednak, jak w Halle czy Getyndze, znacznie więcej w Albertynie, czyli na uniwersytecie królewieckim, gdzie śladem długiej tradycji *facultas artium* wykładano także przedmioty językowe i humanistyczne (aż 4 z 8 katedr – języka hebrajskiego, języka greckiego, sztuki poetyckiej oraz retoryki i historii). Obok bowiem katedry logiki i metafizyki (kierowanej od 1770 r. przez Kanta), które są ostatnim elementem tradycyjnego kursu filozofii, osobno wykładano filozofię praktyczną. Całość dopełniały katedry matematyki oraz nauki o przyrodzie, czyli fizyki. Ten rozkład katedr tłumaczy aspektywną kontynuację nurtu określanego właśnie jako *philosophia recentiorum*, rozwijanego w Królewcu głównie w duchu Christiana Wolffa⁸⁴, na co wskazują podręczniki używane przez Kanta w czasach jego docenty, choćby się z nimi „obchodził dość swobodnie”. Logikę wykładał według *Vernunftlehre* Georga F. Meiera⁸⁵, a metafizykę z popularnej (do 1779 r. siedem wydań) *Metaphysica* Alexandra G. Baumgartena⁸⁶. Poza tym korzystał w wykładzie tzw. encyklopedii z *Grundriss der philosophischen Wissenschaften nebst der nöthigen Geschichte* Johanna G.H. Federa⁸⁷. Z kolei w zakresie filozofii praktycznej, zwłaszcza prawa naturalnego, korzystał z podręczników Gott-

częścią metafizyki, elementarną matematykę i klasyków łacińskich oraz trzy godziny historii naturalnej i geografii; na roku drugim po pięć godzin fizyki, matematyki stosowanej, uniwersalnej historii i klasyków łacińskich, gdy na trzecim - po pięć godzin: drugą część metafizyki z filozofią praktyczną, estetyki, historii uniwersalnej i literatury klasycznej. W cyklu dwuletnim na roku drugim, w miejsce historii uniwersalnej, wykładano metafizykę z filozofią praktyczną. KINK, *Geschichte der kaiserlichen Universität*, t. 2, 607–609; t. 1, cz. 1, s. 591–597; MEISTER, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*, t. 1, 32; t. 2, 50–51.

⁸⁴ Max WUNDT, *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung* (Tübingen, 1945; przedruk Hildesheim: Olms, 1964), 208–210.

⁸⁵ Halle, 1752, 1762². Zob. WUNDT, *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*, 226–228).

⁸⁶ Halle, 1739. Zob. WUNDT, *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*, 220–223.

⁸⁷ Coburg 1767. Zob. WUNDT, *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*, 290–292, 306–307.

frieda Achenwalla⁸⁸. W zakresie matematyki posługiwał się wychodzącymi począwszy od 1710 r. *Anfangsgründe aller mathematischen Wissenschaften* Christana Wolffa. W przyrodoznawstwie korzystał z kolei z ujęć Johanna P. Eberharda, wydawanych w drugim półwieczu XVIII wieku aż pięciokrotnie, uczącego matematyki nieprzypadkowo także według ujęć Wolffa⁸⁹.

*

Analiza reform oświatowych charakterystycznych dla epoki oświecenia i właściwej jej kultury naukowej, która była punktem odniesienia dla reform szkolnych przeprowadzonych w ostatnim ćwierćwieczu wieku XVIII na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, wskazuje na dominujący podówczas duch utylitaryzmu, a w warstwie metodologicznej – programowy eklektyzm. Postawa ta ujawniła się w całym szkolnictwie europejskim, a więc nie tylko we Francji, przodującej przynajmniej w zakresie deklaracji programowych, ale zwłaszcza w centralistycznie reformowanej oświacie w monarchii habsburskiej. Jest ona także właściwa tak reprezentacyjnemu świadectwu ówczesnej kultury naukowej, jakim była *Wielka Encyklopedia Francuska*, do której nawiąże wprost KEN. W szkole europejskiej wzbogacano studium językowo-humanistyczne o kształcenie matematyczno-przyrodnicze, zachowując kurs filozofii w duchu *philosophia recentiorum*, przynajmniej na poziomie uniwersyteckim. Filozofia ta krytycznie asymilowała elementy nowożytnej epistemologii, a zwłaszcza osiągnięcia nowożytnego przyrodoznawstwa. Podejście to będzie typowe dla szkolnictwa reformowanego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów przez środowiska wyznaniowe, zwłaszcza zakon pijarów i jezuitów. Z czasem coraz bardziej upowszechni się empirystyczna epistemologia, owocująca fenomenalizmem kwestionującym

⁸⁸ *Anfangsgründe des Naturrechts. Elementa iuris naturae*, przedruk Frankfurt am Main 1995). Zob. Paul STREIDL, *Naturrecht, Staatswissenschaften und Politisierung bei Gottfried Achenwall (1719–1772)* (München: Utz, 2003); Joachim HRUSCHKA, *Das deontologische Sechseck bei Gottfried Achenwall im Jahre 1767* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986).

⁸⁹ Na przykład *Erste Gründe des Naturlehre* (Halle, 1753, 1785⁵). Zob. Steffen DIETZSCH, *Immanuel Kant. Biografia*, przeł. Krystyna Krzemieniowa (Warszawa: Wiedza Powszechna 2005), 28–30, 34, 38–39, 52–55, 81–84, 88, 101–104. Na temat twórczości przedkrytycznej (Immanuel KANT, *Dzieła zebrane*, t. 1: *Pisma przedkrytyczne*, red. Mirosław Żelazny, przeł. Adam Banaszkiwicz i in. (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2010)) zob. Filip KOBIELA, „Struktura i geneza świata w filozofii przedkrytycznej Immanuela Kanta”, *Diametros* (2006), 7: 22–36; Krzysztof ŚNIEŻYŃSKI, *Immanuela Kanta krytyka metafizyki klasycznej w okresie przedkrytycznym* (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 2002); *Filozofia przedkrytyczna Kanta*, red. Bogusław Paż (Wrocław: Arboretum, 2006).

możliwość uprawiania maksymalistycznie pojętej filozofii w formie nowożytnego arystotelizmu chrześcijańskiego, funkcjonującego w szkole tradycyjnej. Mimo krytyki tego modelu kształcenia presja tzw. długiego trwania (*longue durée*) tłumaczy zachowanie w szkole oświeceniowej elementów filozoficznych nawet w przyrodznawstwie, w formie interpretacji korzystającej z kategorii substancji i jej właściwości, a nawet koncepcji duszy zwierzęcej.

BIBLIOGRAFIA

- ALEMBERT LE ROND D', Jean. *Wstęp do „Encyklopedii”*, przełożyła Julia Hartwig. Warszawa: PWN, 1954.
- Aufklärung als Mission*, red. Werner Schneiders. Marburg: Hitzeroth, 1993.
- BARGIEL, Franciszek. *Stanisław Szadurski SJ (1726-1789). Przedstawiciel uwspółcześnionej filozofii scholastycznej*. Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, 1978.
- BEDNARSKI, Stanisław. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933; reprint, Kraków: WAM, 2003.
- BIANCO, Bruno. „Wolfianismus und katholische Aufklärung. Storchenus Lehre vom Menschen”. W: *Verdrängter Humanismus verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750-1820)*, red. Michael Benedikt, Wilhelm Baum i Reinhold Knoll, 357–367. Wien: Turia & Kant, 1992.
- BLEECK, Klaus. *Adelserziehung auf deutschen Ritterakademie. Die Lüneburger Adelschulen 1655-1850*, t. 1-2. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1977.
- BUSSCHE A. VON DEM, Caesar K., i Günter VON JAGOW. *Ritterakademie zu Brandenburg*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1989.
- BUTTERFIELD, Herbert. *Rodowód współczesnej nauki 1300-1800*, przełożyła Halina Krahelska. Warszawa: PWN, 1968.
- BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI, Richard. „Między oświeceniem a katolicyzmem, czyli o katolickim oświeceniu i oświeconym katolicyzmie”, *Wiek Oświecenia* 30 (2014): 11–55.
- CHAUNU, Pierre. *La Civilisation de l'Europe des Lumières*. Paris: B. Arthaud, 1971. Cyt. jako: *Cywilizacja wieku Oświecenia*, przełożyła Eligia Bąkowska. Warszawa: PIW, 1993.
- COMPÈRE, Marie-Madeleine. *Au Collège au Lycée (1500-1850). Généalogie de l'enseignement secondaire français*, Paris: Gallimard, 1985.
- CONRADS, Norbert. *Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jh.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982.
- CROMBIE, Alistair Cameron. *Nauka średniowieczna i początki nauki nowożytnej*, t. 2: *Nauka w późnym średniowieczu i na początku czasów nowożytnych w okresie XIII-XVIII w.*, przełożył Stanisław Łypacewicz. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”, 1960.
- CSÁKY, Moritz. „Von der *Ratio educationis* zur *Educatio nationalis*”. W: *Bildung, Politik und Gesellschaft: Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, red. Grete Klingenstein, Heinrich Lutz, Gerald Stourzh, Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1978.
- DALTON, John. *A New System of Chemical Philosophy*, t. 1-2. London, 1808-1810, 1827; reprint London: Dawson, 1953.

- DAROWSKI, Roman. *Studia z filozofii jezuitów w Polsce XVII i XVIII wieku*. Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, 1998.
- DIDEROT, Denis. *Myśli filozoficzne*, w: *Wybór pism filozoficznych*, przełożyli Julia Hartwig i Julian Rogoziński. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1953.
- DIETZSCH, Steffen. *Immanuel Kant. Biografia*, przełożyła Krystyna Krzemieniowa. Warszawa: Wiedza Powszechna, 2005.
- DOBZAŃSKI, Jan. *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1795–1809*. Lublin: Wydawnictwa Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1949.
- DOLCH, Josef. *Lehrplan des Abendlandes. Zweieinhalb Jahrtausende seiner Geschichte*. Ratingen: Henn 1959.
- DUHR, Bernhard. *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*, t. 4: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im 18. Jahrhundert*, cz. 2. München: Manz, 1928.
- Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par ... [Denis] Diderot et quant à la partie mathématique par... [Jean le Rond] D'Alembert*, t. 1-35. Paris: Briasson, David, le Breton, Durand, 1751-1780; reprint Stuttgart: F. Frommann Verlag, 1966-1995; wydanie elektroniczne – Marsanne: Redon, 1999.
- ENGLBRECHT, Helmut. *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*, t. 3, *Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz*, Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1984.
- ENGLBRECHT, Helmut. *J. I. Felbiger und die Vereinheitlichung des Primarschulwesens in Österreich : Bemerkungen zur pädagogischen Schrift „Kern des Methodenbuches, besonders für Landschulmeister in den kaiserlich-königlichen Staaten“ (1777)*, Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1979, 1981².
- FELBIGER, Johann Ignaz. *Eigenschaften, Wissenschaften und Bezeige rechtschaffener Schulleute*, wyd. W. Kahl. Paderborn: Schöningh, 1915⁴.
- FERTIG, Ludwig. *Zeitgeist und Erziehungskunst. Eine Einführung in die Kulturgeschichte der Erziehung in Deutschland von 1600 bis 1900*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984.
- Filozofia przedkrytyczna Kanta*, red. Bogusław Paż. Wrocław: Arboretum, 2006.
- FISCHER, Karl Adolf Franz. „Jesuiten-Mathematiker in der deutschen Assistenz bis 1773”. *Archivum historicum Societatis Iesu* 47 (1978): 159-224.
- FRITSCH, Matthias. „Ansätze zur Religionsphilosophie bei Sigismund von Storchenau”. *Verbum. Analecta neolatina*. (1999), 2: 105–116.
- FRITSCH, Matthias. *Vernunft – Offenbarung - Religion. Eine historisch-systematische Untersuchung zu Sigismund von Storchenau*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997.
- GAWLIK, Stanisław. *Myśl pedagogiczna i szkoła ludowa Jana Ignacego Felbigera*. Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, 1991.
- GRABSKI, Władysław Maria. *Prekursorzy idei Komisji Edukacji Narodowej*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie, 2000.
- GRASSL, Hans. *Aufbruch zur Romantik. Bayerns Beitrag zur deutschen Geistesgeschichte 1765–1785*. München: Beck 1968.
- GRIMM, Gerald. *Elitäre Bildungsinstitution oder „Bürgerschule“? Das österreichische Gymnasium zwischen Tradition und Innovation 1773–1819*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1995.
- GRIMM, Gerald. *Die Schulreform Maria Theresias 1747–1775. Das österreichische Gymnasium zwischen Standeschule und allgemeinbildender Lehranstalt im Spannungsfeld von Ordenschulwesen, theresianischem und Reformabsolutismus und Aufklärungspädagogik (1987)*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1987.

- HAMMERSTEIN, Notker. *Aufklärung und katholischer Reich. Untersuchungen zur Universitätsreform und Politik katholischer Territorien des Heiligen Römischen Reichs deutscher Nation im 18. Jahrhundert*. Berlin: Duncker und Humblot, 1977.
- HECKER, Hans Joachim. „Die Augsburger Jesuiten und das Kolleg St. Salvator von 1773 bis 1807”. W: *Die Jesuiten und ihre Schule St. Salvator in Augsburg 1582*, red. Wolfram Baer i Hans Joachim Hecker, 77-81. Augsburg: Lipp, 1982.
- HRUSCHKA, Joachim *Das deontologische Sechseck bei Gottfried Achenwall im Jahre 1767*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.
- IVEN, Kurt. *Die Industrie-Pädagogik des 18. Jahrhunderts. Eine Untersuchung über die Bedeutung des wirtschaftlichen Verhaltens für die Erziehung*. Langensalza: Julius Beltz, 1929.
- JAKUSZKO, Honorata. „Christian Wolff. Rozum jako zasada wolności”. W: *Considerationes philosophicales. W czterdziestolecie pracy naukowej Profesora Tadeusza Kwiatkowskiego*, red. Jolanta Świderek, Marianna Flis-Jaszczuk i Waldemar Pycka, 359–385. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999.
- JANECZEK, Stanisław. „Czym była oświeceniowa *philosophia recentiorum*”. *Kwartalnik Filozoficzny* 26 (1998), 1: 115-128.
- JANECZEK, Stanisław. *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna. Z dziejów kultury intelektualnej i filozoficznej*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2008.
- JANECZEK, Stanisław. „Elementy humanizmu renesansowego w szkole jezuickiej”. W: *Renesansowy ideał chrześcijański*, red. Wiesława Sajdek, 299-333. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2006.
- JANECZEK, Stanisław. „Filozofia w *Wielkiej Encyklopedii Francuskiej*”. W: *Z badań nad filozofią XVII wieku, jej źródłami i kontynuacjami*, red. H. Jakuszko, 157–170. Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2013.
- JANECZEK, Stanisław. „Geneza nowożytnego arystotelizmu chrześcijańskiego”. W: *Oblicza filozofii XVII wieku*, red. Stanisław Janeczek, s. 477-512. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2008.
- JANECZEK, Stanisław. „Ideały wychowawcze i dydaktyczne w szkolnictwie pijarskim a «oświecenie chrześcijańskie». Próba syntezy”. *Nasza Przyszłość* 49 (1994), 82: 115–161.
- JANECZEK, Stanisław. „Ideały wychowawcze w edukacji oświeceniowej (w perspektywie historii intelektualnej). Z dziejów Komisji Edukacji Narodowej”. *Roczniki Kulturoznawcze* 6 (2015), 4 (w druku).
- JANECZEK, Stanisław. „Komisja Edukacji Narodowej. Perspektywy badawcze w kręgu historii kultury intelektualnej”. *Rocznik Kulturoznawcze* 1 (2010): 115–134.
- JANECZEK, Stanisław. „Koncepcja «filozofii chrześcijańskiej» w pismach polskich pijarów w okresie oświecenia. Uwagi metodologiczno-historyczne”. *Roczniki Filozoficzne* 41 (1993), 1: 125–155.
- JANECZEK, Stanisław. „Koncepcja logiki w *Wielkiej Encyklopedii Francuskiej*. Studium z historii recepcji”. *Studia Philosophiae Christianae* (2010), 2: 5–24.
- JANECZEK, Stanisław. „Logika a teoria poznania. Podręczniki logiki w Polsce w dobie reform oświeceniowych na tle europejskim”. *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 41 (1996): 75–104.
- JANECZEK, Stanisław. *Logika czy epistemologia? Historycznofilozoficzne uwarunkowania nowożytnej koncepcji logiki*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2003.
- JANECZEK, Stanisław. *Oświecenie chrześcijańskie. Z dziejów polskiej kultury filozoficznej*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1994.
- JANECZEK, Stanisław. „Oświeceniowy renesans etyki. Dydaktyka filozofii moralnej w polskim szkolnictwie kościelnym na tle europejskim”. *Zeszyty Naukowe KUL* 35 (1992), 1-2 (137-138): 33–62.
- JANECZEK, Stanisław. „Prepozytywizm filozofii Jean le Rond d'Alemberta?”. *Zeszyty Naukowe KUL* 55 (2012), 2: 3–24.
- JANECZEK, Stanisław. „Przejawy refleksji metafizycznej w filozofii Étienne’a Bennota de Condilaca (1715-1780)”. W: *Z dziejów filozoficznej refleksji nad człowiekiem. Księga pamiątkowa ku*

- czci Profesora Jana Czerkawskiego (1939-2007)*, red. Piotr Gutowski i Przemysław Gut, 257–274. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007.
- JANEK, Stanisław. „Reforma szkolna Stanisława Konarskiego w kontekście europejskim (w perspektywie historii intelektualnej)”. W: *Stanisław Konarski i jego epoka*, red. Magdalena Ślusarska, Warszawa, 2015 (w druku).
- JANEK, Stanisław. „Spór o rolę wolffianizmu w polskim oświeceniu. Antoni Wiśniewski SP a Christian Wolff. *Roczniki Filozoficzne* 42 (1994), 1: 81–120.
- JANEK, Stanisław. „Szkoła jezuicka a szkoła renesansowa. Regres czy twórcza kontynuacja?”. *Rocznik Wydziału Pedagogicznego Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej Ignatianum w Krakowie* (2005): 191–208.
- JANEK, Stanisław. „W związku z jubileuszem 250-lecia KEN (1773-2013). Uwagi z zakresu historii kultury intelektualnej”. W: *Filozofia – Etyka – Ekologia. Profesorowi Włodzimierzowi Tyburskiemu w darze*, red. Piotr Domeracki, Adam Grzeliński i Ryszard Wiśniewski, 145-158. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2015.
- JANEK, Stanisław. „Współczesna reforma nauki i szkolnictwa wyższego w perspektywie historycznej”. *Communio* 33 (2013), 2 (182): 116–139.
- JANEK, Stanisław. „Z dziejów kultury naukowej – koncepcja nauki Jeana Le Rond d’Alemberta”. *Roczniki Kulturoznawcze* 4 (2013), 1: 59–92.
- JANEK, Stanisław. „Z dziejów nowożytnej koncepcji logiki. J. le Rond d’Alembert”. W: *W kręgu zagadnień filozofii XVII wieku*, red. Honorata Jakuszko i Leszek Kopciuch, 103–112. Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2009.
- JANEK, Stanisław. „Źródła logiki Jana Śniadeckiego. Podręczniki P. Mako i K. Scherffera”. *Ruch Filozoficzny* 65 (2008), 3: 485-498.
- JANSEN, Bernhard. *Die Pflege der Philosophie im Jesuitenorden während des 17./18. Jahrhunderts*. Fulda: Parzeller, 1938.
- JULIA, Dominique. *Staat, Gesellschaft und Reform der Lehrpläne in Frankreich im 18. Jahrhundert*, w: *Sozialgeschichte der Aufklärung in Frankreich*, red. Hans Ulrich Gumbrecht, Rolf Reichardt i Thomas Schleich, t. 1: *Synthese und Theorie. Trägerschichten*. München: Oldenbourg, 1981.
- KANT, Immanuel. *Dzieła zebrane*, t. 1: *Pisma przedkrytyczne*, red. Mirosław Żelazny, przełożyli Adam Banaszek i in. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2010.
- KECK, Christian. *Das Bildungs- und Akkulturationsprogramm des bayerischen Aufklärers Heinrich Braun. Eine rezeptionsgeschichtliche Werkanalyse als Beitrag zur Kulturgeschichte der katholischen Aufklärung in Altbayern*. München: Vögel, 1998.
- Kenntnisse von natürlichen Dingen zum Gebrauche der studierenden Jugend in den kaiserl. königl. Staaten*. Wien: Johann Thomas Edler von Trattner, 1781.
- KINK, Rudolf. *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*. Wien: Gerold 1854; przedr. Frankfurt am Main: Minerva, 1969.
- KLINGENSTEIN, Grete. „Despotismus und Wissenschaft. Zur Kritik norddeutscher Aufklärer an der österreichischen Universität 1750-1790”. W: *Formen der europäischen Aufklärung*, red. Friedrich Engel-Jánosi, Grete Klingenstein i Heinrich Lutz, 126–157. Wien: Oldenbourg, 1976.
- KLINGENSTEIN, Grete. „Vorstufen der thesianischen Studienreformen in der Regierungszeit Karl VI”. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 76 (1968): 327–377.
- KOBIELA, Filip. „Struktura i geneza świata w filozofii przedkrytycznej Immanuela Kanta”. *Diamenty* (2006), 7: 22–36.
- KOSÁRY, Domokos. „Die ungarische Unterrichtsreform von 1777”. W: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder*, red. Anna Drabek, Richard G. Plaschka i Adam Wandruszka, 91-100. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, 1982.

- KUHLENKAMP, Alfred. *Ritterakademie Rudolf-Antoniana in Wolfenbüttel. 1687–1715*. Braunschweig: Braunschweigischer Hochschulbund, 1975.
- LACKNER, Franz. *Die Jesuitenprofessoren an der philosophischen Fakultät der Wiener Universität (1712–1773)*, t. 2. Wien: Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1976.
- LE RU, Véronique. *Subversives lumières. L'encyclopédie comme machine de guerre*. Paris: CNRS Editions, 2007.
- LESCHINSKY, Achim. „Industrieschulen – Schulen der Industrie”. *Zeitschrift für Pädagogik* 24 (1978): 89–100, 260–267.
- LECHNER, Karl. „Geschichte des Gymnasiums in Innsbruck”. W: 65. *Programm des k. k. Staats-Gymnasiums in Innsbruck, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1913/14*, 190–207. Innsbruck: Verlag des k. k. Staats-Gymnasiums, 1914.
- LESKY, Ema. „Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung”. W: *Gerard van Swieten und seine Zeit*, red. Ema Lesky i Adam Wandruszka, 11–62. Wien: Böhlau Verlag, 1973.
- MAJOREK, Czesław. „Problemy badań nad programami nauczania doby Komisji Edukacji Narodowej”. *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 22 (1980): 57–67.
- MEISTER, Richard. *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*, t. 1: *Abhandlungen*. Wien: Böhlau Verlag, 1963.
- MÜLLER, Winfried. „Die Aufhebung des Jesuiten in Bayern. Vorgeschichte, Durchführung, administrative Bewältigung”. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 48 (1985): 285–352.
- MÜLLER, Winfried. „Bildungspolitische Auswirkungen der Aufhebung des Jesuitenordens”. W: *Handbuch der Geschichte des bayerischen Bildungswesens*, t. 1: *Geschichte der Schule in Bayern von den Anfängen bis 1800*, red. Max Liedtke. Bad Heilbrunn: Klinkhardt, 1991.
- MÜLLER, Winfried. *Universität und Orden. Die bayerische Landesuniversität Ingolstadt zwischen der Aufhebung des Jesuitenordens und der Säkularisation (1773–1803)*, Berlin: Duncker & Humblot, 1986.
- PAULSEN, Friedrich. *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht*, red. Rudolf Lehmann, t. 1. Leipzig: Veit, 1919³ (reprint Berlin: De Gruyter, 1965).
- PAŹ, Bogusław. „O wielości metod w filozofii Wolffa”. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Philosophica* 25 (2012): 17–58.
- PETRAT, Gerhardt. *Schulunterricht. Seine Sozialgeschichte in Deutschland 1750 bis 1850*. München: Ehrenwirth, 1979.
- PIDLYPCZAK-MAJEROWICZ, Maria. *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoła i książki w działalności zakonu*. Warszawa: PWN, 1986.
- POPLATEK, Jan. *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*. Kraków: WAM, 1973.
- SAUER, Werner. *Österreichische Philosophie zwischen Aufklärung und Restauration. Beiträge zur Geschichte des Frühkantianismus in der Donaumonarchie*. Würzburg: Rodopi, 1982.
- SCHLETZ, Alfons. *Współpraca misjonarzy z Komisją Edukacji Narodowej (1773–1794). Przyczynek do historii kultury i oświaty w Polsce*. Kraków: Krajowa Centrala Caritas, 1946.
- SCHÖFFMANN, Peter. *Klagenfurt als Schulstadt (1848–1918)*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1994.
- SKRZYPEK, Marian. *Filozofia Diderota*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 1996.
- STANZEL, Josef. *Die Schulaufsicht im Reformwerk des Johann Ignaz von Felbiger (1724–1788). Schule, Kirche und Staat in Recht und Praxis des aufgeklärten Absolutismus*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1976.
- STĘPIEŃ, Roman. *Współpraca pijarów z Komisją Edukacji Narodowej na terenie Korony*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.

- STĘPIEŃ, Roman. *Z dziejów szkolnictwa pijarskiego w czasach Komisji Edukacji Narodowej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996.
- STREIDL, Paul. *Naturrecht, Staatswissenschaften und Politisierung bei Gottfried Achenwall (1719–1772)*. München: Utz, 2003.
- SUCHODOLSKI, Bogdan. *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972.
- ŚNIEŻYŃSKI, Krzysztof. *Immanuela Kanta krytyka metafizyki klasycznej w okresie przedkrytycznym*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 2002.
- TREMEL, Ferdinand. „400 Jahre Akademisches Gymnasium in Graz”. W: *400 Jahre Akademisches Gymnasium in Graz 1573-1973. Festschrift*. Graz: Verlag des Akademischen Gymnasiums in Graz, 1973.
- VISSIÈRE, Jean-Louis. *La secte des empoisonneurs*. Aix-en-Provence: Université de Provence 1993.
- Die Volksschule des Obrigkeitsstaates und ihre Kritiker. Texte zur politischen Funktion der Volksbildung im 18. und 19. Jahrhundert*, red. Ludwig Fertig. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1979.
- WANGERMANN, Ernst. *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781–1791*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1978.
- WIĘSŁAW, Witold. *Matematyka polska epoki Oświecenia*. Warszawa: Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna, 2007.
- WOŁOZYŃSKI, Ryszard W. „Popisy uczniów w szkołach Komisji Edukacji Narodowej jako wyraz przyswajaniu nowych treści naukowych”. W: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa, 159–202. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1973.
- WOŁOZYŃSKI, Ryszard W. *Między tradycją a reformą. Nauczyciele w Polsce XVIII wieku*. Piotrków Trybunalski: Wydawnictwo Filii Kieleckiej WSP, 2000.
- WOTKE, Karl. *Das Oesterreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias*. Berlin: Hofmann, 1905.
- WUNDT, Max. *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*. Tübingen 1945; repr. Hildesheim: Olms, 1964.

OŚWIECENIOWA KULTURA NAUKOWA W KONTEKŚCIE FILOZOFICZNYM.
Z DZIEJÓW KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ (CZ. 1)

Streszczenie

Artykuł przedstawia dydaktykę KEN, koncentrując się na ukazaniu reform oświatowych charakterystycznych dla epoki oświecenia. W szczególności ukazuje specyfikę styku ówczesnej filozofii i nowożytnej nauki, stopniowo wyzwalającej się z hegemonii filozofii. Wskazuje na dominujący podówczas duch utylitaryzmu, a w warstwie metodologicznej – programowy eklektyzm. Postawa ta ujawniła się w całym szkolnictwie europejskim, a więc nie tylko we Francji, przodującej przynajmniej w zakresie deklaracji programowych, ale zwłaszcza w centralistycznie reformowanej oświacie w monarchii habsburskiej. Jest ona także właściwa tak reprezentacyjnemu świadectwu ówczesnej kultury naukowej, jakim była *Wielka Encyklopedia Francuska*, do której nawiąże wprost KEN. W szkole europejskiej wzbogacano studium językowo-humanistyczne o kształcenie matematyczno-przyrodnicze, zachowując kurs filozofii w duchu *philosophia recentiorum*, przynajmniej na poziomie uniwersyteckim. Filozofia ta krytycznie asymilowała elementy nowożytnej epistemologii, a zwłaszcza osiągnięcia nowożytnego przyrodoznawstwa. Podejście to było typowe dla szkolnictwa reformowanego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów przez środowiska wyznaniowe, zwłaszcza zakon pijarów i jezuitów. Z czasem coraz bardziej upowszechni

się empirystyczna epistemologia, owocująca fenomenalizmem kwestionującym możliwość uprawiania maksymalistycznie pojętej filozofii w formie nowożytnego arystotelizmu chrześcijańskiego funkcjonującego w szkole tradycyjnej. Mimo krytyki tego modelu kształcenia, presja tzw. długiego trwania (*longue durée*) tłumaczy zachowanie w szkole oświeceniowej elementów filozoficznych nawet w przyrodoznawstwie, w formie interpretacji korzystającej z kategorii substancji i jej właściwości, a nawet koncepcji duszy zwierzęcej.

LEARNED CULTURE IN THE ENLIGHTENMENT
IN THE PHILOSOPHICAL CONTEXT
ON THE HISTORY OF THE COMMISSION OF NATIONAL EDUCATION
(PART ONE)

S u m m a r y

This paper depicts the didactic approach of the Commission of National Education (Pol. KEN). It focuses on the educational reforms characteristic of the Age of the Enlightenment. In particular, it shows the specific character of the then philosophy and modern science that gradually liberated itself from the hegemony of philosophy. It pinpoints the spirit of utilitarianism that dominated at that time, and in its methodological aspect policy eclecticism. This attitude was manifested throughout European education, therefore not only in France, which was leading at least in her policy declarations, but especially in the Habsburg monarchy whose education was under centralistic reformation. It was also proper to the then learned culture of the *Encyclopaedia, or a Systematic Dictionary of the Sciences, Arts, and Crafts*, on which the KEN would draw. The European school of linguistic and humanistic studies was enriched by mathematics and natural sciences, whereas a course in philosophy in the spirit of *philosophia recentiorum* was maintained, at least at the university level. This philosophy assimilated some elements of modern epistemology in a critical manner, especially the accomplishments of modern natural science. Such approach was typical of reformed education in the Polish–Lithuanian Commonwealth by religious milieus, especially the Piarists and Jesuits. In the course of time empiristic epistemology became more and more popular and bore fruit in the form of phenomenalism which questioned the pursuit of philosophy maximalistically understood in the form of modern Christian Aristotelianism in the traditional school. Despite criticism of this model of education, the pressure of the so-called long duration (*longue durée*) accounts for the maintenance of philosophical elements in Enlightenment school, even in natural science, in the form of interpretation that takes advantage of the category of substance and its properties, and even of the conception of animal soul.

Słowa kluczowe: Komisja Edukacji Narodowej; Rzeczpospolita Obojga Narodów, wiek oświecenia, historia oświaty, historia filozofii, historia nauki.

Key words: Commission of National Education, Polish–Lithuanian Commonwealth, Age of Enlightenment, History of Education, History of Philosophy, History of Science.

Information about Author: Rev. Prof. Dr habil. STANISŁAW JANEK — Department of the History of Philosophy in Poland, Institute of Philosophy, Faculty of Philosophy at the John Paul II Catholic University of Lublin; address for correspondence: Al. Raclawickie 14, PL 20-950 Lublin; e-mail: janeczek@kul.lublin.pl